

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

**TADOBA-ANDHARI TIGER RESERVE,
CHANDRAPUR**

TIGER CONSERVATION PLAN
(Plan Period 2016-17 to 2025-26)

VOLUME-IV
(ECO TOURISM)

by
Shri. V.R. Tiwari, IFS
Shri. G.P. Garad, IFS
Chief Conservator of Forests & Field Director,
Tadoba-Andhari Tiger Reserve,
Chandrapur

प्रधान मुख्य वन संरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य यांचे कार्यालय

वन भवन, रामगिरी रोड, सिविल लाइन्स, नागपूर ४४०००१

विषय :- ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचा व्याघ्र संवर्धन आराखडा सादर करणे बाबत.

क्रमांक : कक्ष 22(8)/प्र.क्र.747(भाग-1)/2738/2017-18
नागपूर-440 001 दिनांक 5 डिसेंबर, 2017

प्रति,
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प,
चंद्रपूर.

- संदर्भ :-**
1. एन.टी.सी.ए. नवी दिल्ली यांचे पत्र क्रमांक F.No. 1-24/209-NTCA, दिनांक 3.4.2017
 2. या कार्यालयाचे पत्र क्रमांक कक्ष-22(8)/WL/CR-747-Part-I/2210, दिनांक 17.10.2017
 3. एन.टी.सी.ए. नवी दिल्ली यांचे पत्र क्रमांक F.No. 1-24/209-NTCA, दिनांक 8.11.2017

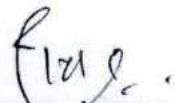
राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांचे संदर्भ पत्र क्रमांक 1 अन्वये ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे व्याघ्र संवर्धन आराखडयास मान्यता प्रदान करण्यात आली होती. तसेच एन.टी.सी.ए. चे दिनांक 4.7.2017 चे पत्रान्वये व्याघ्र संवर्धन आराखडयाचा कालावधी वर्ष 2016-17 ते 2026-27 ऐवजी 2016-17 ते 2025-26 अशी सुधारणा करण्यास कळविण्यात आले होते.

सदर व्याघ्र संवर्धन आराखडयाचे संबंधाने निसर्ग पर्यटन आराखडा (Volume-IV) मध्ये नमुद वाहन क्षमता 122 की 125 याबाबत क्षेत्र संचालक स्तरावर संभ्रम निर्माण झालेला होता. या प्रकरणी या कार्यालयाचे संदर्भ पत्र क्रमांक 2 अन्वये पर्यटन वाहन क्षमतेबाबत निश्चिती होवून व्याघ्र संवर्धन आराखडयाला दिनांक 3.4.2017 चे मंजूरीत वाहन क्षमता 125 असल्याबाबत निसर्ग पर्यटन आराखडा एन.टी.सी.ए. नवी दिल्ली यांना खुलास्यासाठी पाठविण्यात आला होता. मान्यतेस पाठविण्यात आलेला होता. त्याची प्रत आपणासही पृष्ठांकीत करण्यात आली होती.

राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांचे संदर्भ पत्र क्रमांक 3 अन्वये या कार्यालयाकडून पाठविलेल्या अंतीम निसर्ग पर्यटन आराखडा ज्यामध्ये पर्यटन वाहन क्षमता 125 आहे. सदर आराखडा बरोबर असल्याचे कळविलेले आहे. तसेच आराखडयात नमुद बामडेली गावाचे क्षेत्राबाबत भुमी अभिलेखावरून खात्री करून क्षेत्राची नोंद करण्याबाबत सुचित केलेले आहे. ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे व्याघ्र संवर्धन आराखडयाचे सर्व भाग एकत्रीतपणे एन.टी.सी.ए.चे मान्यतेचे पत्र, एन.टी.सी.ए.चे दिनांक 4.7.2017 चे पत्र तसेच एन.टी.सी.ए. चे दिनांक 8.11.2017 चे पत्राची प्रत आराखडयात लावून अंतीम आराखडा (सर्व भाग) आपले स्वाक्षरीसह सादर करावे.

आपले कार्यालयाचे पत्र क्रमांक कक्ष-5/सर्व्हे/2017-18/2326, दिनांक 16.11.2017 अन्वये Volume I ते IV च्या 5 प्रती या कार्यालयास सादर केलेल्या आहेत. पैकी Volume-IV ची प्रत परत घेवून जावून या कार्यालयाकडून एन.टी.सी.ए. यांना पाठविलेल्या व त्यांनी बरोबर असल्याचे कळविलेले निसर्ग पर्यटन आराखडा (Volume-IV) नुसार आवश्यक दुरुस्ती करून सादर करावे.

(कार्या.प्रत अ.प्र.मु.व.सं.(नि.व.व्य.-वजी)
यांचेकडून अनुमोदित)

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक(वन्यजीव)
महाराष्ट्र राज्य, नागपूर करीता

प्रतिलिपी :- अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) पुर्व, नागपूर यांना माहिती करीता अग्रेषित.

मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक
आ.क्र. 5015
दि. 27-11-17

Dated: 08.11.2017

Copy to: The Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

प्रधान मुख्य वन संरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य यांचे कार्यालय
Office of the Principal Chief Conservator of Forests (HOFF), Maharashtra State
वन भवन, रामगिरी रोड, सिविल लाइन्स, नागपूर ४४०००१ Van Bhavan Ramgiri Road, Civil Lines, Nagpur 440001

प्रधान मुख्य वन संरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य Principal Chief Conservator of Forests (Wildlife), Maharashtra State
pccfwlnp@mahaforest.gov.in; फोन Phone: 0712-2549563; फॅक्स Fax: 0712-2553018; वेबसाइट: www.mahaforest.gov.in

Sub:- Approval of Tiger Conservation Plan (TCP) for
the Tadoba-Andhari Tiger Reserve
Maharashtra-reg.

No: Desk-22(8)/WL/CR-747-Part-I/22¹⁰/2017-18
Nagpur dated:- 17 October, 2017

To

The Additional Director General of Forests (PT) & Member Secretary,
National Tiger Conservation Authority,
Ministry of Environment, Forest and Climate Change,
Government of India,
B-1 Wing, 7th Floor, Pt. Deendayal Antyodaya Bhawan,
CGO Complex, Lodhi Road,
New Delhi - 110 003
E-Mail :- ms-ntca@nic.in
ig-ntca@nic.in
aig3-ntca@nic.in

Handwritten signature and date 13/11

- Ref: - 1 NTCA letter No. F. No. 1-24/2009-NTCA, dated 03/04/2017
2 NTCA letter No. F. No. 1-24/2009-NTCA, dated 19th Jan. 2017
3 NTCA letter No. F. No. 1-24/2009-NTCA, dated 04/02/2017

The Tiger Conservation Plan of Tadoba-Andhari Tiger Reserve for the period from 2016-17 to 2025-26 along with eco-tourism plan was submitted to the authority. The authority vide letter referred at sr. no. 2 above pointed out some correction in core plan, eco-tourism plan and instructed to restrict the tourism vehicle carrying capacity calculation to 125 vehicle. Some compartment in tourism zone were instructed to be taken as full instead of half. Further, vide letter referred at sr. no. 3 above, some more corrections were pointed out. Both these corrections were incorporated and complied vide this office letter no. 4006 dated 01/02/2017 and no. 4161 dated 13th Feb., 2017. Compliance was also submitted directly to NTCA by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve vide his letter no. Desk-5/Survey/2016-17/3309 dated 30/01/2017 in complying with the correction suggested. However, it was noticed that the tourism vehicle carrying capacity was calculated as 122 in one copy and it was calculated as 125 in another copy.

F. No. 1-24/209-NTCA
Government of India
Ministry of Environment, Forest and Climate Change
National Tiger Conservation Authority

B-1 Wing, 7th Floor,
Pt. Deendayal 'Antyodaya Bhawan',
CGO Complex, Lodhi Road, New Delhi-110003.
Email: ig-ntca@nic.in
igntca@gmail.com
Tel (EPABX): 011-2436 7837-42
Dated: 03.04.2017

To

**The Chief Wildlife Warden,
Govt. of Maharashtra,
Nagpur**

**Sub: Approval of Tiger Conservation Plan (TCP) for the Tadoba-Andhari Tiger Reserve,
Maharashtra - reg.**

Sir,

The final draft Tiger Conservation Plan (TCP) prepared by the State of Maharashtra for Tadoba-Andhari Tiger Reserve, *under sub-section (3) of section 38 V of Wildlife (Protection) Act, 1972*, was submitted to this Authority requesting for approval under section 38 O (1) (a) of the said Act.

After examining the said draft, the observations of NTCA were communicated and discussed with Chief Wildlife Warden, Maharashtra & the Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve, for their incorporation in the TCP.

In this context, I am directed to say that further to the compliance furnished by the State Government vide its letter No. Desk-22(8)/WL/TCP/CR-747/P-I (14-15)/400/2016-17 dated 01.02.2017, and based on the recommendation of the technical committee, **approval of the NTCA is hereby granted for TCP of the Tadoba-Andhari Tiger Reserve for the period from 2016-17 to 2026-27, under section 38 O (1) (a) of the Wildlife (Protection) Act, 1972**, subject to following conditions:

- a. No deviation shall be made from the prescriptions of the TCP, read with conditions stipulated here-in, without prior approval of the NTCA u/s 38 O (1) (a) of Wildlife (Protection) Act, 1972.
- b. The approved TCP shall have a provision for mid-term review corresponding to the proposed period of the plan, for appropriate mid course alteration, if any, as required.
- c. The State Government shall comply with the guidelines and advisories issued by the NTCA/ Project Tiger from time to time and the commitments made in the tripartite Memorandum of Understanding (MoU), especially vis-à-vis upgrading lands outside the tiger reserve to forest crop, with a view to reduce negative human-wildlife interactions.
- d. Since the core/ critical tiger habitat has the status of a National Park/ Wildlife Sanctuary, all provisions under Chapter IV of Wildlife (Protection) Act, 1972 would be applicable to such areas, in addition to sections 51 (1C), (1D) and 55 (ab), (ac).
- e. While implementing various prescriptions of the TCP, it shall be ensured by the Tiger Reserve Administration that no violation of the provisions of the following Acts takes place:
 - i. The Wildlife (Protection) Act, 1972
 - ii. The Indian Forest Act, 1927

- iii. The Biological Diversity Act, 2002
 - iv. The Environment (Protection) Act, 1986
 - v. The Forest (Conservation) Act, 1980
 - vi. The National Forest Policy, 1988
 - vii. The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006
 - viii. Directives issued from time to time by Honourable Supreme Court of India
- f. Deviations, if any with respect to the provisions under section 38 O (1) (b) & (g) of the Wildlife (Protection) Act, 1972 observed/ cognized at any point of time should be brought forward for necessary evaluation and assessment of such cases/ instances by the National Tiger Conservation Authority and State Government joint team for strict compliance as well as to decide upon the future course of action under the provisions of the said Act.
- g. The following need to be ensured while executing forestry operations in the buffer area of the tiger reserve:
- i. To ensure minimum 'patch disturbance' and minimum human-wildlife conflicts, forestry operations should be restricted only in those coupes which are due for the current year.
 - ii. Compliance of section 38 V (2) of the Wildlife (Protection) Act, 1972 should be strictly ensured.
 - iii. No working or camping should be permitted in the area after sunset.
 - iv. Daily monitoring of the tiger movement, water points and cattle kill should be done and recorded.
- h. The Tourism activities should be strictly managed/ regulated as per the comprehensive guidelines issued by the NTCA under section 38 O (c) of the Wildlife (Protection) Act, 1972 vide letter dated 15.10.2012, and under no circumstance should monsoon tourism and tourism in village rehabilitated sites be carried out.
- i. The necessary copies of the TCP will be provided to the concerned Department/ Agencies for coordinated implementation of the provisions concerned.
- j. The NTCA reserves right to review, modify and withdraw this approval at any time i.e. various maps indicative etc., if any of the conditions of approval are violated.
- k. Final TCP should have all necessary annexure viz maps etc. duly signed by competent authority.

Yours faithfully,

(Dr. H.S. Negi,)

Inspector General of Forests (NTCA)

Copy to:

1. The Principal Secretary of Forests, Government of Maharashtra.
2. The Principal Chief Conservator of Forest & Head of Forest Force, Govt. of Maharashtra.
3. The Additional Principal Chief Conservator of Forests (Central), MoEF, Regional Office (Western), E-5, Kendriya Paryavaran Bhawan, E-5 Area Colony, Link Road-3, Ravishankar Nagar, Bhopal.
4. The Inspector General of Forests, Regional Office, Nagpur, Bangalore and Guwahati.
5. The Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve, Maharashtra for necessary action and information please.

F. No. 1-24/2009-NTCA
Government of India
Ministry of Environment, Forest and Climate Change
National Tiger Conservation Authority

B-1 Wing, 7th Floor,
Pt. Deendayal Antyodaya Bhawan, CGO Complex,
Lodhi Road, New Delhi-110003.
Email: aig3-ntca@nic.in
Tel (EPABX): 011-2436 7837-42
Fax: 011 - 2436 7836
Dated: 04.07.2017

To

The Chief Wildlife Warden,
Government of Maharashtra,
Nagpur.

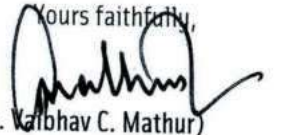
Sub: Tiger Conservation Plan of Tadoba-Andhari Tiger Reserve, Maharashtra - reg.

Ref: 1. This Authority's letter of even number dated 03.04.2017
2. Letter No. Desk-5/Survey/2016-17/895 dated 28.06.2017 of Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve

Sir,

Reference is invited to the correspondence cited above.

In continuation of reference cited at S.No. 1 above, I am directed to inform you that the time period for Tiger Conservation Plan (TCP) of the Tadoba-Andhari Tiger Reserve is hereby revised from "2016-17 to 2026-27" to "2016-17 to 2025-26".

Yours faithfully,

(Dr. Karbhav C. Mathur)
Assistant Inspector General (NTCA)

Copy to:

1. The Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve, Maharashtra.

Nagpur

Dated : 11/02/2013

PLAN APPROVAL

As per power conferred to Local Advisory Committee vide Revenue and Forest Department Government of Maharashtra Resolution no. WLP-2012/C.N.309/F-1, dated 09/11/2012, The Local Advisory Committee hereby approves the Eco-Tourism Plan of Tadoba-Andhari Tiger Reserve, Chandrapur Maharashtra.

(B.V. Gopal Reddy)
Co-Chairmen

Eco-Tourism Local Advisory Committee
Tadoba Andhari Tiger Reserve
&
Commissioner, Nagpur Division,
Nagpur

(Sanjay Deotale)
Chairmen
Eco-Tourism Local Advisory Committee
Tadoba Andhari Tiger Reserve
&
Minister for Environment and Cultural
Affairs Government of Maharashtra

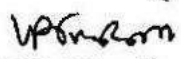

(V.R. Tiwari)
Member Secretary
Eco-Tourism Local Advisory Committee
Tadoba Andhari Tiger Reserve
&
Chief Conservator of Forests & Field Director,
Tadoba-Andhari Tiger Reserve

Table of Contents

Chapter – 11.....	3
Eco Tourism Plan.....	3
11.01 Introduction	3
11.02 Approach And Access.....	3
11.03 Management Zonation	4
11.04 Eco Tourism Values of Tadoba-Andhari Tiger Reserve.....	4
11.05 Existing Eco-Tourism Scenario of Tadoba-Andhari Tiger Reserve	5
11.06 Objectives.....	5
11.07 Local Advisory Committee	6
11.08 Eco Tourism Zone.....	6
11.08.01 Constitution of Eco-Tourism Zone in Core of TATR	7
11.08.02 Regulation of Tourism in Eco-Tourism Zone of Core of TATR.....	15
11.09 Carrying Capacity.....	15
Estimation of Visitor Carrying Capacity.....	16
11.10 Regulation of Vehicular Tourism of Core Zone.....	18
11.10.01 Restriction on Vehicle Entering for Tourism in Core.....	18
11.10.02 Elephant Safari.....	19
11.10.03 Nature Trail.....	20
11.11 Do's and Don'ts for Visitor.....	20
11.11.01 Do's	20
11.11.02 Don'ts.....	20
11.12 Tourism Period And Timing.....	21
11.13 Identifying Ecological Sensitive Area Surrounding Tiger Reserve.....	21
11.14 Regulation of Tourism Infrastructure in Core and Buffer.....	23
11.14.01 Core.....	23
11.14.02 Buffer	23
11.14.03 Conservation Fee.....	25
11.15 Entry Fee and Other Fees.....	26
11.15.01 Subsidized Visits	27
11.16 Tourism in Buffer.....	27
11.16.01 Identification of Tourist Sites.....	27
11.16.02 Proposed Internal Tourist Route in Buffer of TATR.....	28
11.16.02.01 Vehicle Routes	28
11.16.02.02 Cycling Routes	28
11.16.02.03 Nature Trails	28

11.16.02.04 Boating.....	28
11.16.02.05 Bird Watching.....	28
11.16.02.06 Machan Observation.....	28
11.16.02.07 Camping Sites.....	29
11.17 Community Participation and Employment Generation.....	29
11.18 Monitoring Mechanism	30
11.19 Appointment Training & Discipline of Guide And Drivers	30
11.20 Advance Booking	31
11.21 Temple and Pilgrimage Boards in Tiger Reserve	31
11.22 Period of Plan	32
11.23 Statutory Power of Chief Wild Life Warden	32
11.24 Contravention of Plan	32
Annexure–A	34
Annexure–B	43
Annexure–C	45
Annexure–C-1	47
Annexure–D.....	48
Annexure–E	63
Annexure–F	65
Annexure–G.....	68
Annexure–H.....	74
Annexure–I	78
Annexure–J.....	87

List of Maps

Map 1: Ecotourism Road Map indicating Zone Plan with Half and Full Compartments.....	9
Map 2: Ecotourism Road and Zone Map of TATR	10
Map 3: The Tourism Route proposed in the Plan preceding this Revision	86

List of Tables

Table 1 Area Estimates of Tourism Zone	11
Table 2 Detailed Area Statement of Ecotourism Zone	11

CHAPTER – 11

ECO TOURISM PLAN

11.01 INTRODUCTION:-

Tadoba-Andhari Tiger Reserve was established as second Tiger Reserve in the Maharashtra State, in 1994-95. It represents Southern Tropical Dry Deciduous Teak Forests in the Tiger habitat. Viable tiger population (+40) indicates great conservation value of area. It is mega-bio-diversity site in the 6-B Central Plateau Biotic province in the 6-Deccan Peninsula Bio-geographic zone. Wilderness recreation has a important role in support of management. It can directly benefit the cause of conservation, education which is achieved in the field. Conservation, Education and Nature Interpretation are integral to Eco-tourism. Tourism under certain circumstances can generate substantial pressures and affect adversely the PA values as well as can create administrative problems. The first Management Plan of Tadoba-Andhari Tiger Reserve did not go in its finest details for development of Eco- tourism. However, after about 10 years of Project Tiger, considerable progress had been achieved in protection and habitat improvement works, resulted in increase in tiger sighting. The increased tiger and other animal sighting has brought TATR on national map. The Tiger Conservation Plan prepared for 2008-09 to 2017-18 by Dr. S.H. Patil (under midterm review) provides for development of Eco-tourism as per State Eco Tourism Policy dated 20 February 2008.

From 2008-2009 onwards vast change in Eco Tourism Policy of the State and Central Government took place. The Supreme Court of India in its order dated 16th October 2012 in Civil Appeal no.21339/2011 directed State to prepare Eco-Tourism Plan for each Tiger Reserve as per National Tiger Conservation Authority's Eco-Tourism Policy circulated vide no. F.No.15-31/2012-NTCA dated 15th October 2012.

This Eco-Tourism Plan is prepared taking in to consideration NTCA's guideline and State Govt. Resolution R & FD no. WLP-2011/CN-309/F-1 Dated 09th Nov. 2012 and 21st Jan. 2013.

11.02 APPROACH AND ACCESS :-

Sr. No.	Name of Place	Distance
1)	Kolara Gate	Nagpur 115 km.
2)	Navegaon Gate	Nagpur 130 km.
3)	Pangadi Gate	Nagpur 160 km.
4)	Moharli Gate	Chandrapur 25 km., Nagpur 185 km.

5)	Khutwanda Gate	Chandrapur 40 km.
6)	Zari Gate	Chandrapur 38 km.

Chandrapur is railway station situated on Delhi – Chennai railway route.

The nearest airport is Nagpur

11.03 MANAGEMENT ZONATION:-

The management zonation of the area is as follows.

Sr. No.	Zone	Legal Status	Total Area Sq.Km.
1	Core	Tadoba National Park and Andhari Wildlife Sanctuary	625.40
2	Notified Buffer	Forest area with D.D. Buffer	697.34
		Non Forest Area	401.49
		Total Area	1098.83
		Grand Total Area	1724.23

11.04 ECO TOURISM VALUES OF TADoba ANDHARI TIGER RESERVE:-

- 1) The area represents Southern Tropical Dry Deciduous Forests in the Tiger habitat. It has a viable population of 40+ Tigers with high frequency of Tiger sighting.
- 2) It is a mega-biodiversity site with large surrounding forest area and thus has a long term conservation value. It is gene bank of wild relatives of the cultivated species for future use.
- 3) Beside Tiger, it is abode to number of prominent wild denizens like Leopard, Wild dog, Sloth bear, Gaur, Sambar, Barking deer, Cheetal, Chausinga, Nilgai, Wild boar alongwith rare ones like Ratel, Flying squirrel, Pangolin and Rusty spotted cat. The continuity with forests of Chandrapur, Bramhapuri and Central Chanda Division enrich the conservation prospects of these species.
- 4) Vast bird diversity is of great interest alongwith diverse vertebrate speices.
- 5) The tree clad forests, rolling grasslands habituated with spotted dears afford wonderful sights.

All these values make Tadoba-Andhari Tiger Reserve a favourite area for Eco tourism, interpretation and conservation education.

11.05 EXISTING ECO-TOURISM SCENARIO OF TADoba-ANDHARI TIGER RESERVE:-

Tadoba-Andhari Tiger Reserve is a popular tourist destination in India. There is significant increase in tourist's inflow during the recent years.

Presently Tadoba-Andhari Tiger Reserve has total 183.25 km. of tourist routes. Present carrying capacity of tourist vehicle is limited to 136 per day. There are two main entry gates Moharli and Kolara. Tourist also enter from Khutwanda, Navegaon, Pangadi and Zari. There are about 172 trained tourist guides almost all belonging to local villages.

In recent past years 83 private gypsies have been acquired by locals and are available for jungle safari.

At present the tourist accommodation needs are catered by Maharashtra Tourism Development corporation's facilities and private resorts at Moharli, Sitarampeth, Khutwanda and Kolara as well as hotels at Chandrapur. Tadoba-Andhari Tiger Reserve has a four suited Forest Rest House at Kolsa. Present capacity of tourist's stay is 150-200 persons per night. Community accommodation and home stays are almost absent.

Presently local community is mainly benefited through engagement of guides, gypsy drivers, and unskilled labours in private resorts as out come of tourism.

11.06 OBJECTIVES :-

The main objective of managing this Tiger Reserve is in situ conservation of Tiger and its habitat. Tourism is only a by product of conservation goals.

The tourism in its traditional form is not acceptable in wildlife areas. So Eco-Tourism concept is put forth for wildlife conservation areas.

According to the definition and principles of eco-tourism as established by the International Eco-Tourism Society (TIES) is "Responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the well being of local people". So the Eco-Tourism activities should follow the following principles.

- Minimize impact.
- Build environment and cultural awareness and respect.
- Provide positive experience for both visitors and hosts.
- Provide financial benefits and empowerment for local people.
- Raise sensitivity to host countries' political, environmental and social climate.

This Eco Tourism Plan provides for the strategy to achieve the above principal in its letter and spirit.

11.07 LOCAL ADVISORY COMMITTEE :-

A Local Advisory Committee (hereinafter referred as LAC) has been constituted by Govt. of Maharashtra vide Govt. Resolution No. WLP-2012/ CN.309/F-1, dated 9th November 2012 and 1st December 2012. (Annexed as **Annexure A & B**)

The LAC has the following functions namely:-

- a) To review the tourism strategy with respect to the tiger reserve and make recommendation to the state Government;
- b) To ensure computation of reserve specific carrying capacity and its implementation through periodic review;
- c) To ensure site specific norms on buildings and infrastructures in areas inside and close to tigers reserve, Keeping in view the corridor value and ecological aesthetics;
- d) To advice local self government and state government on issues relating to development of tourism in and around tiger reserve.
- e) Monitor half yearly all tourist facilities in and around tiger reserve vis-à-vis environmental clearance, area of coverage, ownership, type of construction, number of employees etc. for suggesting mitigation and retrofitting measures if needed.
- f) Monitor regularly activities of tour operators to ensure that they do not cause disturbance to animals, while taking visitors in to the tiger reserves;
- g) To encourage tourism industry to augment employment opportunities for members of local communities.

11.08 ECO-TOURISM ZONE:-

Salient Features of the Tourism Zone

1. The tourism zone is carved out the extreme care to ensure least possible disturbance to the ecological environs of the Reserve.
2. Tourism has been restricted to two zones;
 - a. Tadoba Zone
 - b. Kolsa Zone
3. The Entry Gates which will govern entries to these zones are as follows;
 - i. The Tadoba Zone
 - a. Navegaon

- b. Kolsa Gate,
 - c. Khutwanda Gate and
 - d. MohorliGate.
- ii. The Kolsa Zone-
 - a. Pangdi and Zari Gate.
- 4. The roads that lie within the ‘Tourism Zones’ will be used for the purpose of tourism in the Reserve. The total road length is 160.65 kms. The detail of the various roads is given in Table 3. As per the road length, the Carrying Capacity arrived at is 122 vehicles per day.
- 5. A tourism vehicle shall be allowed into one zone only at a time and it will not be allowed to visit another zone, during a safari.
- 6. There is a 22 seater Canter Brand Vehicle of the Government of Maharashtra and a 19 seater Minibus Tata 407 Marcopolo. The rest of the vehicles are Maruti Gpsies which are registered with the Reserve’s Authority. Canter and the Minibus are mostly used to take school children on educational trips and hence their plying into the Reserve is very limited. However if the se vehicles are to be used for tourism purposes then the Tiger Reserve Authorities will ensure that the permissible Carrying Capacity of 125 vehicles is not exceeded at any given point of time.
- 7. It will be mandatory that the vehicles will procure Pollution Under Control (PUC) Certificate every 6 months. Any vehicle without a proper PUC certificate will be restricted from entering the Reserve. All the vehicles entering the Tourism Zones of the Reserve will strictly adhere to the emission standards of at least Bharat IV norms. The Table giving details of Bharat IV norms is attached as **Annexure-J**

11.08.01 CONSTITUTION OF ECO-TOURISM ZONE IN CORE OF TATR

As per para 2.2.2, 2.2.4 (IV), 2.2.6, 2.2.7 and 2.2.8 of the guide lines of National Tiger Conservation Authority dated 15.10.2012 (Annexed as **Annexure D**) conservation of Tiger is the paramount objective of tiger reserve and generating public support through regulated tourism is an invaluable tool for harnessing public and community support for tiger conservation. Regulated tourism results in enhanced awareness and is of educational value especially for the younger generations. Non consumptive, regulated, low impact tourism could be permitted within core or critical tiger habitat for tiger conservation. With this importance of tourism in tiger conservation maximum of 20% of core or critical tiger habitat usage for regulated, low impact tourist visitation is permitted coditionally.

The proposed usage of core or critical tiger habitat of Tadoba-Andhari Tiger Reserve for tourism is 1241720.85 Ha. (122.73 Sq.km.) that is 19.85% (considering the compartment area). The entire area of a compartment was taken (Factor of 1) if roads intersected them at any point as well as traversed on the compartments boundary on more than one side. If however, a road traversed only one side of the compartment, then half the area of compartments (Factor 0.5) on either side of the road was taken into account. Similarly, a factor of 0.5 was applied in case a road just touched a corner of a compartment.

The Eco-Tourism Zone have been identified in all 3 ranges. Viz. Tadoba, Moharli and Kolsa. We propose two tourism zones as follows:

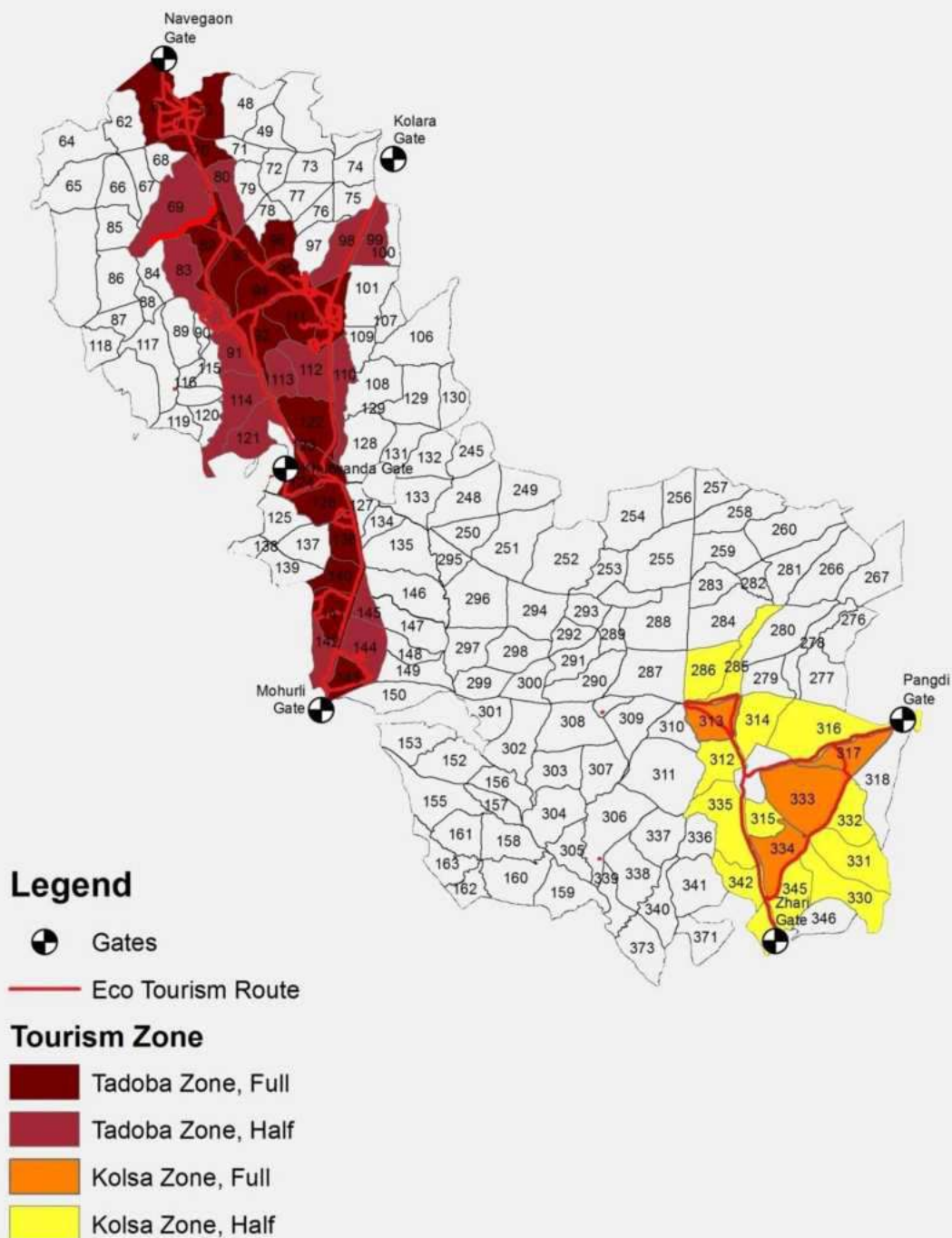
- i. Tadoba Zone: Navegaon Gate, Kolsa Gate, Khutwanda Gate and Moharli Gate
- ii. Kolsa Zone: Pangdi and Zari Gate

The implementation of eco-tourism zone will be done after approval of Eco-Tourism Plan by LAC and further permission from Chief Wildlife Warden and sanction of NTCA. Safari on predefined routes to each entering vehicle can be regulated by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve, so that all the vehicles should not rush at one place.

Closing any route for any hours/ day/ week etc. etc. will be decided by the Field Director for the security of the wild animals (especially tigress with very young cubs/ any injured animal). Any route can be declared premium route (where entry fee can be double of other route) by Field Director in consultation with LAC and further sanctioned of Chief Wildlife Warden & Governing Body of Tiger Conservation Foundation.

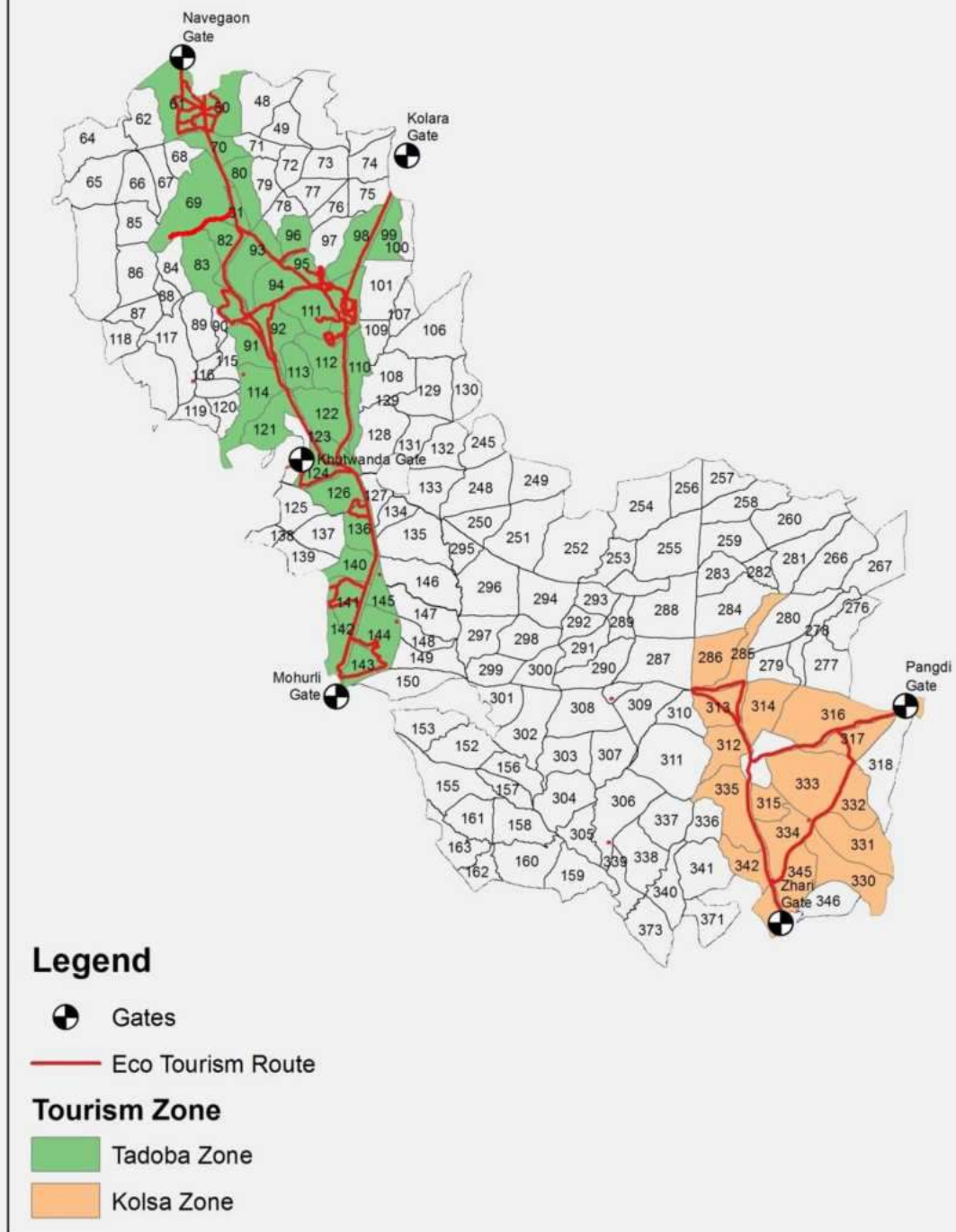
The Ecotourism Zone an Road Layout of the Two Zones is elaborated in **Map 1 and Map 2 and Table 1, Table 2 and Table 3** below:

Eco-Tourism Road Map Tadoba Core

Map 1: Ecotourism Road Map indicating Zone Plan with Half and Full Compartments

Eco-Tourism Road Map Tadoba Core

Map 2: Ecotourism Road and Zone Map of TATR

Concise Area Statement Summary of Tourism Zone

Table 1 Area Estimates of Tourism Zone

Core Area in Ha	62540.00
Tourism Area in Percent to Core	20%
Total Tourism Area	12803.883
Zone 1 (Tadoba) Area	8379.110
Zone 2 (Kolsa) Area	4424.773

Detailed Area Statement of Tourism Zone-

Table 2 Detailed Area Statement of Ecotourism Zone

Zone-Comp No. (half/full)	Comp. Count (half/full)	Area of the Comp. in ha.
Zone I	36	8379.110
Full	24	6439.446
111	1	324.153
122	1	425.324
123	1	146.086
124	1	198.296
126	1	275.186
136	1	235.527
140	1	333.056
141	1	266.283
142	1	235.122
143	1	179.680
50	1	235.510
61	1	445.140
69	1	709.819
70	1	218.53

81	1	102.385
82	1	293.802
93	1	394.973
92	1	280.852
126	1	275.186
82	1	293.802
92	1	280.852
93	1	394.973
94	1	326.581
95	1	128.690
Jamni PF	1	230.057
Mandavzari Tekadi	1	259.594
Ramdegi PF	1	194.800
Half	13	1939.664
110	1	130.713
112	1	187.167
113	1	96.734
114	1	234.713
121	1	167.135
144	1	165.921
145	1	66.975
80	1	127.678
83	1	241.799
91	1	133.344
96	1	85.793
98	1	183.929
99	1	117.763

Zone II	19	4424.773
Full	6	1906.009
313	1	315.250
317	1	282.471
333	1	717.508
334	1	348.030
Botezari	1	75.500
Kolsa	1	167.250
Half	13	2518.764
285	1	152.364
286	1	195.058
312	1	157.221
314	1	211.651
315	1	158.637
316	1	338.520
330	1	279.840
331	1	285.911
332	1	111.896
335	1	283.887
342	1	126.667
344	1	66.976
345	1	150.139
Grand Total	55	12803.883

The total area of the tourism zone as per GIS Domain is 20.47%. It may kindly be rounded off as 20% since there is no scope to reduce the area on account of connectivity of roads.

Details of roads expected to be used for eco tourism purpose

Zone	Range	Name of the Road	Length (k.m.)
Tadoba Zone	Tadoba	Tadoba to Khatoda	9.00
		Chital Road	1.50
		Tadoba to Nawegaon Gate	7.50
		Nawegaon to Core Boundary	3.40
		Jamun bodi Road	3.00
		Tadoba to Jamni	4.00
		Jamni Chouki to Kolara Gate	7.00
		Kalaamba to Pandharpauni	4.00
		Khatoda to Jamni	7.00
		Jamni Chowk to Pandharpauni	5.00
		Waghai to Compt. 97	3.50
		Khatoda to Khutwanda	5.00
		Unidentified Jamni village Road	17.00
		Unidentified Navegaon village Road	23.00
		Total	99.90
	Moharli	Moharli to Khatoda	11.20
		Telia to Andhari (Katarni line)	4.00
		Telia Round	4.90
		Yenbodi Road	1.75
		2nd Cross Road	1.60
		Jamunzora circular road	3.50
		Aswalhira Circular Road	3.00
		Waghdoh Circular Road	7.00
		Total	36.95
Kolsa Zone 2	Kolsa	Kolsa to zari	7.00
		Kolsa to Pangdi	7.00
		Kolsa to Shiwanzari	7.00
		Raiba-Kuwani-Pangdi	3.30
		Kolsa-Kuwani Line	3.50
		Total	27.80
		Grand Total	164.65

11.08.02 REGULATION OF TOURISM IN ECO-TOURISM ZONE OF CORE OF TATR :-

Though 20% area of core is permitted for low impact eco-tourism following regulations should be implemented.

- Core Management should not manipulate habitat to inflate animal abundance for tourism purpose.
- The water holes, cement-troughs should not be constructed near tourists routes but should be constructed away from road. The existing such cement troughs should also be abandoned within next 2 years and new cement troughs if needed should be constructed away from tourist routes.
- Visitor shall keep a minimum distance of more than 20 meter from all wildlife.
- Cordoning, luring or feeding of any wildlife in eco-tourism zone by any person is prohibited.

11.09 CARRYING CAPACITY :-

Carrying capacity based on length of tourism roads in core have been computed as per model attached with NTCA guide lines.

The total carrying capacity for tourism zone in core of Tadoba-Andhari Tiger Reserve is as below.

Total vehicle :- 125 (Estimation of carrying capacity based on road length is given below)

The distribution of vehicle for each gate and for morning and afternoon safari will be decided by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve. 20% of total vehicles allowed can be reserved for registered canters by Field Director Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

The routes should be determined for each tourist vehicle and that tourist vehicle should follow given route only. The distribution of vehicle for each gate will be determined on pro-rata basis as per the length of routes served by that gate.

Number of vehicle permitted to enter core can be reduced if vacancy of field posts exceed 10% after due consultation with LAC.

ESTIMATION OF VISITOR CARRYING CAPACITY

(Based on NTCA Guidelines dated 15/10/2012)

- a) Physical Carrying capacity (PCC) :- This is the “maximum number of visitors that can physically fit in to a defined space, over a particular time”. It is expressed as :

$$PCC = A \times V/a \times R.F.$$

Where, A = available area for public use

$$V/a = \text{one Visitor/ m}^2$$

RF = rotation factor (number of visits per day)

In order to Measure the PCC of TATR, the following criteria have been taken into account.

- Only vehicular movements on forest roads are permitted.
- The “Standing area is not relevant, but “closeness” between vehicles is important.
- There is a required distance of at least 500 metre between 2 vehicles to avoid dust (2 vehicle / km.)
- At least 3 ½ hours are needed for a single park excursion.
- The P.A. is open to tourist for 9 months in a year and 9 hours per day.
- Linear road length within the park where tourist are allowed to move is more relevant than area, and total lengths are ;

Tadoba	Moharli	Kolsa	Total
99.90 km	36.95 km	27.80 km	164.65 km

- Due to constant vehicular use the entire road length of 164.65 km is prone to erosion out of which around 30 km length is of medium erosion risk and 20 km is high erosion risk.

$$\begin{aligned} \text{Rotation Factor (RF)} &= \frac{\text{Opening Period}}{\text{Average time of one visit}} \\ &= \frac{9/3.5}{2.60} = 2.57 \text{ say } 2.60 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Physical Carrying Capacity} &= 164.65 \times 2 \times 2.60 = 856.18 \\ &856.18 \text{ visit / day.} \end{aligned}$$

- b) Real Carrying capacity (RCC):- RCC is the maximum permissible numbers of visits to a site, once the “reductive factors (Corrective) derived from the particular characteristics of the site have been applied to the PCC. These reductive factors are based on biophysical, environmental, ecological, social and management.

$$RCC = PCC (-) Cf_1 - Cf_2 Cf_n$$

Where Cf is a corrective factor expressed as a percentage. Thus the formula for calculating RCC is

$$RCC = PCC \times \frac{100 (-) Cf_1}{100} \times \frac{100 (-) Cf_2}{100} 100 (-) Cf_n$$

Corrective factors one site specific and expressed in percentage as below :

$Cf = \frac{M. 1}{Mt.} \times 100$	Where Cf	=	Corrective factor
	One	=	Limiting magnitude of the variable
	Mt.	=	Total magnitude of the variable

I) Road erosion :

Total Length 164.65 km (ME)

Medium erosion risk 30 Km (Weighing factor 2)

High erosion risk 20 Km (weighing factor 3)

$$Me = 30 \times 2 + 20 \times 3 = 60 + 60 = 120 \text{ Km.}$$

$$Cfe = 120 / 164.65 \times 100 = 72.88 \text{ or } 73 \%$$

II) Disturbance to wildlife factor :

$$\text{For Chittal} = \frac{2}{10} \times 100 = 20 \%$$

$$\text{For Tiger} = \frac{2}{10} \times 100 = 20 \%$$

Over all corrective factor

$$20 + 20 = 40\%$$

III) Temporary Closing of roads for repair etc. :

$$\frac{\text{Limiting week/year}}{\text{Total week/year}} \times 100 = \frac{2}{40} \times 100 = 5\%$$

$$\text{RCC} = 856.18 \times \frac{100 (-) 73}{100} \times \frac{100 (-) 40}{100} \times \frac{100 (-) 5}{100}$$

$$856.18 \times 0.27 \times 0.60 \times 0.95 = 131.77 \text{ visit/day}$$

C) Effective permissible carrying capacity (ECC) :

ECC is the maximum numbers of visitor's that a site can sustain, given the management capacity (mc) available. ECC is obtained by multiplying the real carrying capacity (RCC) with the management capacity. MC is defined as the sum of conditions that PA management requires if it is to carry out its function at the optimum level. Limitation in management like absence of special staff for managing tourists, lack of even protection staff and infrastructure limits the RCC. The staff position in core is good, STPF is also deployed in TATR, hence the management capacity for Tadoba Andhari Tiger Reserve is taken as 0.95.

$$\begin{aligned} \text{ECC} &= \text{RCC} \times \text{MC} \\ &= 131.77 \times 0.95 = 125.18 \text{ say } 125 \text{ Vehicle per day.} \end{aligned}$$

So the 125 vehicle should be allowed over 8.66 hours of park open time.

Hence Visitor carrying capacity of Tadoba-Andhari Tiger Reserve is 125 vehicles per day. Distribution for each gate will be decided by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

11.10 REGULATION OF VEHICULAR TOURISM OF CORE ZONE

11.10.01 RESTRICTION ON VEHICLE ENTERING FOR TOURISM IN CORE

Presently light four wheel vehicle are permitted to enter the core zone of Tadoba-Andhari Tiger Reserve for tourism. Big buses, 3 wheelers and 2 wheeler are not permitted for tourism purpose.

Now following regulations are prescribed in this Plan for private vehicles entering in core for tourism purpose.

- 1) Presently all four wheel light motor vehicle will be allowed upto June 2013.
- 2) After June 2013 from new season up to June 2014 only gypsies of later than 31st December 2002 make and suitably modified canter/ Minibus like light motor vehicle of later than 31st December 2007 make registered with Tadoba-Andhari Tiger Conservation Foundation after paying Rs. 10,000/- for Gypsy Rs. 20,000/- for canter/ Minibus as security deposit (refundable) and Rs. 1,000/- for Gypsy Rs. 2,000/- for canter as registration fees (Non refundable) will be allowed for tourism. If any unregistered private light motor vehicle (except any taxi permit vehicle) is to enter the core zone the fees will be Rs.1000/- per vehicle per trip more and above prescribed entry fees.

While registering Gypsy/canter/ Minibus like vehicles the order of preference will be given to EDC followed by local owner then local resort owners (one vehicle for each resort) and others. The number of vehicles for registration will be restricted to twice the number of vehicles allowed per trip in core. The EDC will be promoted to purchase tourist vehicle by Tadoba-Andhari Tiger Conservation Foundation. The vehicle registered should be allowed on rotation system. This will be regulated by Deputy Director (Core) TATR so that all vehicles registered with Foundation get opportunity of employment.

- 3) After June 2014 banning the entry of unregistered private vehicles will be considered by the LAC.
- 4) If any operator agrees to run battery operated government approved four wheel light motor vehicle for tourist safari it should immediately be registered and permitted to run, on Moharli – Khatoda tar road with minimum number of passengers. It is advised that Tadoba-Andhari Tiger Conservation Foundation should consider purchasing one such vehicle and run it. The battery operated such vehicle if privately owned should be discounted for entry fees up to 50% (i.e. such vehicle will be allowed to do morning and afternoon safari on single entry fee but not next day), or if response is very poor in starting Field Director Tadoba-Andhari Tiger Reserve may even decide to allow battery operated vehicle on Moharli, Khatoda tar road free for one year. For time being the number of such battery operated vehicles should be above the general ceiling on numbers of vehicle, which can be reviewed if more battery operated vehicles are put to use.

11.10.02 ELEPHANT SAFARI :-

3 Elephant namely Gajraj, Sushila and Laxmi are presently available for ride at Moharli gate. The Elephant ride is allowed on Telia lake round and this should be restricted to this area only in Core. In future Elephant ride in Agarzari forest of buffer area will be started. Tiger show should not be arranged during Elephant ride. Further increase in number of Elephant is also not recommended. Riding fee for Elephant safari will be decided by Tiger Conservation Foundation.

11.10.03 NATURE TRAIL :-

Nature trail on foot in core should not be allowed.

11.11 DO'S AND DON'TS FOR VISITOR :-

Following Do's and Don'ts will be implemented for visitor entering Eco-Tourism zone of core. These restrictions are not exhaustive but inclusive. Field Director by order in writing can frame more such Do's and Don'ts as he feel necessary.

11.11.01 DO'S :-

- Take authorized guide for each vehicle after paying fixed guide charges while on safari in Eco-Tourism zone.
- Keep distance of 50 meter in between two vehicle while in Eco-Tourism zone.
- Show your entry pass and identity card if demanded by tiger reserve authority at any time while on safari in core.
- Take paper bag with you and put all plastic/ garbage in it.
- Try to wear nature merging colour cloths to enjoy sighting of wild animals.
- The speed of vehicle on jungle safari should not exceed 25 km./ hour.
- The Safari vehicle should keep a minimum distance of 20 meters from all wildlife.

11.11.02 DON'TS :-

- Do not carry passenger more than permitted capacity of vehicle including driver and guide.
- Do not get down from vehicle at any place except at authorized places.
- Do not play any music instrument or play song on mobile or any other instrument while on safari.
- Do not lean out of vehicle or get down from one vehicle and board in other vehicle.
- Do not stay at a place for sighting wild animal for more than 5 minutes.
- Do not throw plastic or any object (bottle tin, packets) out of your vehicle.
- Do not overtake other tourist vehicle follow one way rules where applicable.
- Do not make noise while sighting the animal or otherwise.
- Switch off your mobiles and reverse horn of vehicle while on jungle safari in core.

Violation of any of above restriction will be penalized by fine not less than Rs. 500/- and may extend up to Rs. 2,500/-. In case violation is done by registered Gypsy/ canter owner or guide

along with fine, his authorization to enter Tiger Reserve tourism zone will be suspended for minimum 7 days, which may extend up to one month. Any violation done by tourist should be reported to nearest park authority by tourist guide immediately failing he will be treated as violator himself.

11.12 TOURISM PERIOD AND TIMING :-

Every Tuesday closure will be continued. Opening or partly opening of tourism zone in monsoon season (i.e. from 1st July to 30th September) will be decided by Chief Wild Life Warden, Maharashtra State.

The entry timing in different season will be as follow.

Period	Morning		Afternoon	
	Entry	Exist	Entry	Exist
1 st Oct. to 30 th Nov.	6.00 to 9.00	11.00	15.00 to 17.30	18.30
1 Dec. to 28/29 th Feb.	6.30 to 9.30	11.30	14.00 to 17.00	18.00
1 st March to 30 June	6.00 to 9.00	11.00	15.00 to 17.30	18.30

11.13 IDENTIFYING ECOLOGICAL SENSITIVE AREA SURROUNDING TIGER RESERVE :-

As per NTCA guide lines para 2.2.4(i) identification and monitoring of ecologically sensitive areas surrounding tiger reserve is to be done to ensure ecological integrity of corridor and buffer area and to prevent encroachment of corridor by tourism facilities.

The notified buffer areas have been considered at this stage for identification of ecological sensitive areas surrounding core of tiger reserve. Following villages have been identified as ecological sensitive areas for establishment of new tourism facilities. The revenue authorities should not give Non Agriculture permission in these villages hence after. The villages shortlisted are as follows :-

Sr. No.	Name of Village	Taluka	Village area in ha.
1)	Thanegaon	Bhadravati	62.00
2)	Junona	Chandrapur	39.07
3)	Dewada	Chandrapur	712.98
4)	Adegaon	Chandrapur	465.00
5)	Agarzari	Chandrapur	120.08
6)	Chorgaon	Chandrapur	526.00

7)	Nimbala	Chandrapur	308.58
8)	Pahmi	Chandrapur	30.58
9)	Haldi	Chandrapur	291.24
10)	Zari	Chandrapur	29.72
11)	Doni	Chandrapur	79.04
12)	Pangdi	Sindewahi	37.52
13)	Piparheti	Sindewahi	27.40
14)	Karwa	Sindewahi	128.89
15)	Pandharwani	Sindewahi	55.11
16)	Chichghat	Bhadravati	90.79
17)	Khutwanda (Dikshit)	Bhadravati	114.91
18)	Ambezari	Bhadravati	100.00
19)	Sitarampeth	Bhadravati	559.00
20)	Moharli (Part) Survey No. 33 to 97	Chandrapur	NA
21)	Mamla	Chandrapur	181.81
22)	Fulzari	Chandrapur	15.44
23)	Ghosri	Bhadravati	224.74
24)	Bhamdeli*	Bhadravati	225.00
	Bhamdeli (Ry)*	Bhadravati	289.00

N.B. The ecological sensitive area of Sitarampeth, Bhamdeli*, Thanegaon, Moharli (Part) and Ghosri should be reviewed after suitable time by Chief Wildlife Warden and change can be made.

***The village Bhamdeli have been included afterward vide NTCA letter No. 1-24/2009 NTCA dated 19th January, 2017.**

The existing tourist infrastructure in above villages will remain as it is without any extension but no new tourist infrastructure except small home stays by local villages or community stay facility by EDS's/ Panchayat will be allowed in above villages.

Part of the Kolsa village is likely to be relocated outside TATR and to make this area inviolate in true sense the existing FRH Kolsa which is open to tourist, will be closed probably by March 2018.

11.14 REGULATIONS OF TOURISM INFRASTRUCTURE IN CORE AND BUFFER:-

11.14.01 COR :-

No new tourist infrastructure (i.e. places for stay, canteen/ restaurants) will be constructed in core. The existing infrastructure present in the core (Kolsa rest house) should be closed for tourism purpose in phased manner. As per State Government GR dated 9.11.2012 the toilet blocks existing in Core can be used by tourists while on safari as per regulation made by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

Any type of tourism infrastructure including Toilet block, interpretation centre etc. should not be erected on relocated village site of Botezari, Kolsa, Jamni, Ramdegi, Palasgaon or Rantalodhi.

11.14.02 BUFFER:-

The regulation of tourism infrastructures in buffer will be governed by following rules.

- No new tourism infrastructure should be set up by government or any person or any organization in village boundary of villages listed in para no. 11.13 as ecological sensitive areas. The list and status of present infrastructures should be listed within 6 months by Deputy Director (Buffer). The capacity of existing resorts should not be permitted to increase. Only small low impact community stay/ home stay by local villagers, local community, village Eco-Development Committee or Grampanchayat can be set up. The home stays should be strictly regulated by stringent rules. No home stay should be allowed to run by outsiders in local's name. No wine bar license should be given to any home stay.
- New tourism infrastructure except gates, check nakas, signages can not be setup on forest land in notified buffer area.
- The existing tourist infrastructure, present in ecological sensitive areas should be made to conform to environment friendly low impact, aesthetic including solar energy, waste recycling, rainwater harvesting, natural cross ventilation, proper sewage disposal and merging with the surrounding habitat. The infrastructures and activities there must adhere to all environmental clearances, noise pollution norms and non polluting, blending with surroundings. District Revenue and Tiger Reserve authorities shall ensure that all tourist facilities in ecological sensitive area should comply with all above norms by 30.09.2013. The Field Director will get prepared suitable guidelines/ code for this purpose using the services of technical experts and prepare suitable proposals for the consideration of LAC and concerned authorities.

- All new tourist infrastructure set up in other than ecological sensitive area should be of low height (only G + 1), environment friendly, low impact, aesthetic architecture 50% of their energy consumption should be met from solar and biogas resources. Waste recycling rainwater harvesting arrangement should be made in each facility. The facilities set up should have natural cross ventilation, proper sewage disposal arrangement the structure should merge with surrounding habitat. Tourism facilities shall adhere to pollution norms (noise, solid waste, air and water etc.) under the respective laws or rules for time being in force. Outdoor high intensity illumination should not be installed. Lights outside the buildings should be at the height below 7feet and should be covered on top so that it well not illuminate upside. Any violation should be referred to the appropriate authority for taking action in accordance to the relevant provisions of the law. Under intimation to NTCA (as per para 2.2.10 of NTCA Guideline dated 15.10.2012 submitted to Hon'ble Supreme Court of India).
- There shall be a complete ban on burying, burning or otherwise disposing non-biodegradables or toxic waste in the buffer area of Tiger Reserve proper plan for disposal of degradable waste shall be developed and strictly implemented.
- Asbestos should not be used in any tourism facility set up in buffer. Existing Asbestos should be replaced by suitable material.
- Barbed wire fencing should not be erected around any tourism facilities. Existing Barbed wire fencing should be replaced by suitable material.
- All the tourism complexes, resorts, home stays, community stays, Government rest houses, canteens, restaurants should not use wood as fuel for any purpose other than for small camp fire. For camp fire wood should be purchased from Forest Department or FDCM sale depot with proper receipt. The receipt should be produced at the time of inspection by authorities.
- All tourist facilities falling within buffer zone of tiger reserve shall be reviewed regularly by Local Advisory Committee for environment clearance, area of coverage, ownership, type of construction number of employee etc. LAC should take appropriate action for non compliance and suggest mitigation and retrofitting measures if needed. The LAC or its duly authorized member, Collector, Field Director TATR, Deputy Director Core and Buffer TATR should have right to access any tourist facility as and when required. LAC can constitute a committee of experts for advising on norms of tourist facilities and infrastructure to be erected in buffer zone except ecological sensitive areas.

- Existing tourism facility in core/ buffer run by Forest Department or FDCM will be renewed, landscaped and refurbished as per plan prepared by Unison Project Management Pvt. Ltd. a consultant appointed by Government of Maharashtra. The expenditure to be incurred on such work should be met from Eco-Tourism Development (State/ District Plan) TSP State Plan, CAMPA, tourism development fund received from MTDC or Central Government.
- Stay facilities for low income eco-tourist should be established within existing infrastructure or new infrastructure on non forest land by Forest Department/ FDCM/ on MTDC, so that tourism in Tadoba-Andhari Tiger Reserve should not become limited to rich tourist.
- Tourist facilities and tour operators shall not cause any disturbance to animals in core or buffer.
- No new infrastructure for tourism (except for minor alternations in existing modest home stays) will be allowed to be developed in buffer of Tadoba Tiger Reserve till this plan is approved as per the provisions of the Wildlife (Protection) Act. 1972 as amended time to time.

All the resorts or operator of tourism facilities in buffer of Tadoba-Andhari Tiger Reserve should possibly employ maximum non skilled and semi skilled worker from the same village where facility is situated and from neighboring village. The resort management/ tourism facility management should impart training to local villagers in skill development and then possibly employ skilled workers also from same village or neighboring villages.

11.14.03 CONSERVATION FEE:-

As per provision contained in para 2.1.6 of NTCA guide lines dated 15.10.2012 the levy of “Conservation fee” from tourism facilities situated in and around tiger reserve. The State Government vide Gr.No. WLP-2012/CN.309/F-1, dated 9.11.2012 has fixed following conservation fee from tourism facilities situated in notified buffer of Tiger Reserve.

Sr. No.	Type of Facility	Conservation Fee
1)	Home stay by local villagers in their houses	--
2)	Community stays by Eco-development committee or Gram Panchayat.	--
3)	Any Government undertaking and private resorts up to 10 suits	Rs. 500 per suit per month
4)	Private resorts above 10 suits.	Rs 750 per suit per month

The list of all existing resorts with details of suits in each resort in notified buffer should be prepared by Deputy Director (Buffer) up to 31.03.2013 and should be published for calling any objection. The objection submission time limit should be up to 30.04.2013. After receiving and deciding objections, the final list should be published up to 31.05.2013. The levy of conservation fee will be made effective from 01.07.2013. A register to that effect should be opened in the office of demand Deputy Director (Buffer). Deputy Director (Buffer) should raise demand in writing to the management of individual resort 10 days before the completion of the quarter. The resort owner/ management should remit the fee by demand draft in the name of Executive Director, Tadoba-Andhari Tiger Conservation Foundation, Chandrapur payable at Chandrapur and submit to Deputy Director (Buffer) before 15th of ensuing month. Failing to remit Conservation Fee in time will attract penalty that will be 2% of total fee per late month or its part.

The Conservation Fee so collected should be deposited in Foundation account but independent account of such fee should be kept. Independent budget of expenditure should be prepared by Executive Director for conservation fee and should be got sanctioned along with general budget of foundation by Governing Body.

The fund collected as 'Conservation Fee' should be earmarked to address local livelihood development, human wildlife conflict management and conservation through eco-development. A sub committee in the Foundation having representative of tourism industries along with representation of concerned EDC should be constituted by Executive Director to administered the fund received as Conservation Fee. A transparent mechanism for utilization of these funds should be formed by Executive Director Tadoba-Andhari Tiger Conservation Foundation.

11.15 ENTRY FEE AND OTHER FEES:-

The rate of entry fee for vehicle, persons, fee for camera, elephant ride fee, guide fee etc. in Core can be revised by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve as per provisions in the operating manual/ rules under Tiger Conservation Foundation. To attract eco-tourism in Kolsa range the entry fee rates can be reduced for some time on limited routes of Kolsa range.

The internal existing roads, approach roads in Kolsa range should be improved, so that tourists can be attracted to Kolsa part of tourism zone.

The rates per trip for guide fee in no case should be less than prevailing daily wage rate of Forest Department for tribal area.

The rate of vehicle safari, nature trail, cycle ride, boat ride, elephant ride, camera use, watch tower fee, guide fee in buffer will be decided by concerned Eco-Development Committee in

consultation with Deputy Director Buffer with prior approval of Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

All above rate should be reviewed annually.

11.15.01 SUBSIDIZED VISITS:-

Student while fostering educational extension activities related to environment, forest and wildlife want to enter Tiger Reserve the entry fees rate should be subsidized. The subsidized rates can be the rates applicable to other Wildlife Sanctuary/ National Parks not part of Tiger Reserve. Presently the rates are Rs. 50/- & 75/- per vehicle per trip and Rs. 20/- per adult and Rs. 10/- per children below 12 years per trip. The subsidized entry will be allowed only after receiving application from school authority one month in advance by Deputy Director (Core), TATR and permission will be given by him as per availability. One school will get only one subsidized entry in a year (year starts from 1st October and ends on 30th June). The subsidized entrant will have to follow all the Do's and Don'ts.

11.16 TOURISM IN BUFFER:-

The area proposed for development of eco-tourism activities in the buffer and adjoining area of Tadoba-Andhari Tiger Reserve have potential to attract tourists and will also help to divert casual tourists from core area.

Considering the availability of routes, entry points, tourist locations, distance Local circuits within buffer area or adjacent area are identified.

11.16.01 Identification of Tourist Sites:-

Following few tourist sites have been listed. As the list is not exhaustive, more sites can be further identified and added to the list by Deputy Director Buffer of Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

- i) Nature and Wildlife based :- Kesalaghat, Iraidam, Doni hills, Naleshwar dam, forested block like Mamala, Pahami, Dewada and Karwa.
- ii) Religious and Other :- Ramdegi temple, Somnath temple, Hanuman temple, Agaypur temple and Naleshwar temple.

11.16.02 Proposed internal tourist Route in buffer of TATR:-

11.16.02.01 Vehicle routes :-

(a) Padmapur – Mohali – Nawegaon Chowki – Dewada – Adegaon – Chargaon – Mamla – Mul Road, Chandrapur (b) Padmapur – Mohali – Nawargao chowki – Dewada – Adegaon – Agarzari – Chandrapur (c) Padmapur – Nawargaon – chowki – Irai dam – Padmapur (d) Chandrapur – Kaslaghat – Agaypur – Doni – Somnath – Mul (e) Chandrapur – Kesalaghat – Agaypur – Doni – Pangadi – Naleshwar – Chimur (f) Chimur – Palasgaon – Karwa (g) Chimur – Nawegaon – Ramdegi – Bibikhora – Warora (h) Mohali – Sitarampeth – Kondegaon – Arjuni – Chandrapur.

11.16.02.02 Cycling Routes :-

- 1) Agarzari to Navergaon chouki to Irai
- 2) Dewada to Navergaon chouki
- 3) Moharli to Jakana to Junona
- 4) Karwa to Robin gate to Palasgaon
- 5) Mamla to Doni to Fulzari
- 6) Mamla to Adegaon to Agarzari

11.16.02.03 Nature trails:-

- a) Nature trail from Mohali – Junona – Kalapani
- b) Khadsangi – Ramdegi – Back
- c) Kolara – Devri – Kolara
- d) Pangadi – Khatera – Pangadi
- e) Naleshwar reservoir round.

11.16.02.04 Boating:

Boating can be operated in Moharli tank, Naleshwar tank and all other small village tank after taking approval from concerned authority and with all life saving gets.

11.16.02.05 Bird Watching:

Morning bird watching along water courses can be arranged with trained bird watcher guide from local village.

11.16.02.06 Machan Observation:

Observation of animal from specified existing machan in buffer during day time can be added attraction for tourists.

11.16.02.07 Camping sites:

Camping sites with temporary tents will be operated for educational purpose and priority eco tourism and nature interpretative major tours will be given to nature educational needs of school giving children.

1) Agarzari	2) Moharli	3) Zari	4) Mamla
5) Pangadi	6) Karwa	7) Kolara	8) Nawegaon

11.17 COMMUNITY PARTICIPATION AND EMPLOYMENT GENERATION :-

In the NTCA Guidelines dated 15.10.2012 submitted to Hon'ble Supreme Court of India, it is mentioned in the para 2.2.4 (vi) that the Eco Tourism Plan should provide for **“development of participatory community based tourism strategy, in collaboration with local communities, to ensure long-term local-community benefit-sharing, and promotion of activities run by local communities.”** So following provisions are being made to achieve this target.

There are 79 villages in the buffer area with total population of 66298 one of the main consideration in buffer area is to create employment opportunities for local villagers so that they actively participate in conservation of forest and wildlife. To address this issue, it is essential to involve villagers in eco-tourism activities through their respective EDC's or JFMC's. The Women Self Help Groups of this villages can also be involved in some of tourist activities.

The EDC's/ JFMC's should be actively involved in the decision making process related to development of sites, infrastructure, fee structure etc.

Some of the activities are enlisted for carrying out in buffer area.

- Villagers (youth) can be trained to work as guide to tourist and after recovering suitable fee from them can guide them for vehicle safari, cycle safari, nature trail, boating, bird watching, machan tourism ect.
- Villagers having chappu boats can arrange for boat ride in village tank they can be trained and provided with life jackets etc. They can charge suitable fee from tourist.
- Suitable villagers from Moharli, Khutwanda, Ghosari, Zari, Pangadi, Kolara, Deori can be selected who are having extra rooms in their existing house. The extra room in their house can be converted to home stay by bank loan and subsidiary under tribal plan schemes. The Tiger Reserve authority can promote home stays to tourists by advertising them on online booking portal.
- In the above villagers community stay can also be developed. Zill Parishad had already funded tourist resorts in Zari and Moharli village. The infrastructure is almost ready and can be handed over to Gram Panchayat. The Gram Panchayat/ Eco-development

Committee can furnish these resorts and start before next tourist season. Deputy Director (Buffer) should co-ordinate and get things done.

- The Eco-development Committee of concerned village should adopt some vehicle routes maintain it, prevent grazing of their domestic animal nearby these route so that animal sighting will increase and ultimately number of tourist visiting will increase. The fee from tourist for safari on this routes can be collected by concerned Eco-Development Committee and can be used for development of village. EDC Junona and EDC Agarzari had already started 2 routes and successfully running it. This should be imitated by Adegaon, Chargaon, Pangadi, Khutwanda and Kolara villages.
- Detailed planning of all this activity should be done up to September 2013 by Deputy Director (Buffer) and at least 8 to 10 new routes should be started in buffer from new season of 2013.
- Artisans from all 79 villages should be identified and their handicrafts after due training and value addition should be made marketable. Souvenir shop to be run by local Eco-Development Committee at Moharli, Pangadi and Kolara gate should be established. In these shops handicrafts of local villagers should be kept for sale.
- Villagers from villages relocated out of core of Tiger Reserve should be given preference in recruitment of guide, registration of Gypsy or canter and any other income generating activity including skilled/ unskilled/ semiskilled employment in private resorts irrespective of their residing in buffer or not.

11.18 MONITORING MECHANISM :-

Periodical assessment of impact of tourism on wildlife in core and buffer should be carried out.

Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve should arrange every two year for scientific assessment of impact of tourism on abundance and behavior of wildlife by reputed institute. Suitable action should be taken to mitigate adverse affect, if any.

11.19 APPOINTMENT TRAINING & DISCIPLINE OF GUIDE AND DRIVERS :-

The tourist guide recruited should be strictly from villagers within the buffer. Person who is not permanent resident of village within core or relocated village should not be recruited as guide. Gypsy/ Canter Drivers should possibly from local villages.

One training from reputed institute should be arranged every year in monsoon season for all guide/ drivers so as that their skill will be polished, their knowledge will be widened. The expenditure for training should be met from conservation fee budget.

The curriculum of the training should be so developed that guides and drivers should get acquainted with art, craft and ethics of wildlife tourist. The curriculum should also include interpretation, rules and regulations, bird identification and natural history. The training should conclude with exam both written and oral. The successful guide/ drivers should be certified and keep continued in their jobs.

The guides and drivers should wear uniform with name tags and badges. Every year one set of uniform along with shoes, cap etc. will be provided by Tiger Conservation Foundation and one set should be arranged by the guide and drivers themselves. The colour and pattern of uniform, cap etc. will be fixed by Field Director. The driver and guide both should have different colour and pattern.

A periodic assessment of performance of guides shall be reviewed by the LAC before reissuing their licenses. The license should be issued every year before commencement of tourism season.

11.20 ADVANCE BOOKING :-

Advance booking of gate entry should be done preferably online. Online booking has started from 01.04.2013. As suggested and finalized by TCS & government of Maharashtra online booking for all Tiger Reserve of Vidharbha is implemented. Out of total capacity 70% is online, 15% is from gate and 15% is the discretionary quota of Chief Conservator of Forests & Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve. The Chief Conservator of Forests & Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve can further delegate part of his discretionary quota to Deputy Director (Core), TATR. The 15% discretionary quota should be reviewed after 1 or 2 years and if possible can be reduced by LAC. 70% online booking can be reduced suitably by LAC after one year, if demand of locals can not be fulfilled. If Gate entry is not booked online, the same shall be available for on spot booking on the respective gates. Also if discretionary quota remains unused, same shall be made available for on spot booking at gate.

11.21 TEMPLE AND PILGRIMAGE BOARDS IN TIGER RESERVE :-

In the core of Tadoba-Andhari Tiger Reserve there is no temple/ pilgrimage of large scale and having Board. But in the buffer of Tadoba-Andhari Tiger Reserve large scale temple/ pilgrimage is there at Ramdegi in Reserve Forest compt. No. 63. Some other small temple pilgrimage with or without Board may be there. A list of all such temple/ pilgrimage should be prepared within 3 months by Deputy Director (Buffer) with details of occupation, legal status of land. GPS based map should also be prepared.

It should be confirmed that pilgrimage site should be in accordance with Forest Conservation Act. 1980, Wildlife (Protection) Act. 1972 and Environment (Protection) Act. 1986.

Further expansion of such area should not be allowed to take place. LAC should periodically review and take necessary action.

All transit camps and places of stay for such pilgrimage shall be restricted to nominated days in a year and only restricted to existing premises of pilgrimage. Deputy Director (Buffer) should co-ordinate with temple authority to develop a system for controlling number of pilgrimage so as to maintain the ecological integrity of the area. This mechanism should be developed within 3 years from 15.10.2012.

All rules relating to tourism facility including noise, building design, use of alternative energy and fee passage to wildlife shall apply to such pilgrimage facilities.

Temple board shall negotiate term of revenue sharing with local community (Grampanchayat/ EDC/ JFMC's) and channel a minimum of 10 percent of gross revenue collected in to development of local communities through the Gram Sabha. The concerned Grampanchayat/ EDC/ JFMC's should take steps to talk to temple board.

Temple tourists operators and temple authorities shall be given and exposure on the value of forest ecosystem and their ecological services Do's and Don'ts should also be publicized during "Mela" on the temple.

Monitoring of implementation of all above guidelines should be executed by District Revenue and Tiger Reserve Authorities.

11.22 PERIOD OF PLAN :-

As the Eco-Tourism Plan is part of Tiger Conservation Plan, the period of this plan will be co-terminus with Tiger Conservation Plan.

11.23 STATUTORY POWER OF CHIEF WILD LIFE WARDEN :-

As per section 33 and 35 (8) of Wild Life (Protection) Act, 1972 over all control of Sanctuaries and National Parks lies with Chief Wild Life Warden. Other section of the said act also empowers Chief Wild Life Warden of the State for management of all the issues related to Sanctuaries and National Parks. So any thing mentioned in this plan is subject to approval of Chief Wild Life Warden, Maharashtra State.

11.24 CONTRAVENTION OF PLAN :-

As this Eco-Tourism Plan for Tadoba-Andhari Tiger Reserve is prepared as per National Tiger Conservation Authority [a statutory body as per Wildlife (Protection) Act. 1972] guidelines issued on 15.10.2012 and Supreme Courts order dated 16.10.2012, contravention of any provision or conditions laid in para 11.10, 11.11, 11.12 of this Eco-Tourism Plan by any person or

organizations shall be liable for an offence under sub section (2) of section 38 “0” of the Wildlife (Protection) Act. 1972.

ANNEXURE-A

राज्याचे निसर्ग पर्यटनाबाबतचे धोरण (Eco-Tourism Policy)

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन निर्णय क्र.डब्ल्यूएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१
मंत्रालय, मंत्रालय ४०० ०३२.
दिनांक ०९ नोव्हेंबर, २०१२.

वाचा :- १) शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्र.डब्ल्यूएलपी-१००२/प्र.क्र.५३/फ-१, दि.२०/०२/२००८
२) शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्र.बैठक-२०११/प्र.क्र.१७४/फ-५, दि.२४/१०/२०११
३) शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्र.बैठक-२०११/प्र.क्र.१७४/फ-५, दि.५/१२/२०११
४) राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, पर्यावरण व वन मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे पत्र क्र.१५-३१/२०१२-एनटीसीए, दि.१५/१०/२०१२
५) मा. सर्वोच्च न्यायालयाचा स्पेशल लिट्ट टू अपिल सिव्हिल नंबर २१३३९/२०११ मधील निर्णय दिनांक १६/१०/२०१२.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्याच्या सुरक्षित क्षेत्रात ६ राष्ट्रीय उद्यान, ४१ अभयारण्य व १ संवर्धन राखीव क्षेत्राचा समावेश आहे. या पैकी, अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यान यांचा समावेश असलेले १) ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, २) पेंच व्याघ्र प्रकल्प, ३) मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प व ४) सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प असे एकूण ४ व्याघ्र प्रकल्प आहेत. संदर्भ क्र.१ वरील शासन निर्णयान्वये राज्याचे निसर्ग पर्यटनाबाबत धोरण जाहीर करण्यात आले असून सदरहू धोरणाच्या अनुषंगाने संदर्भ क्र. २ व ३ अन्वये कार्यात्मिक शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आले आहेत.

सदरहू धोरणाप्रमाणे निसर्ग पर्यटन राबविण्यात येत होते. तथापि व्याघ्र प्रकल्पांमध्ये पर्यटनासंबंधी दाखल जनहित याचिका क्र. २१३३९/२०११ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाच्या अनुषंगाने व वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ च्या कलम ३८ O(१),(C) मधील व्याघ्र प्रकल्पातील निसर्ग पर्यटनासंबंधी नियम करण्याचे केंद्र शासनाने प्रदत्त अधिकारास अनुसरून केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या, राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांनी दिनांक १५/१०/२०१२ च्या अधिसूचनान्वये व्याघ्र प्रकल्प व त्याचे सभोवतांसाठी मार्गदर्शन तत्त्वे जाहिर केली आहेत.

राज्य शासनाने जाहिर केलेले निसर्ग पर्यटन धोरण व केंद्र शासनाने व्याघ्र प्रकल्प व त्यांचे सभोवतांसाठी जाहीर केलेल्या मार्गदर्शन सूचना या बहुतांशी सुसंगत असून काही नवीन बाबींचा राज्याच्या निसर्ग पर्यटन धोरणात समावेश केल्याने राज्याचे निसर्ग पर्यटन धोरण व केंद्र शासनाची मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये एकसुत्रता येईल.

शासन निर्णय :-

केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या, राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांच्या दिनांक १५/१०/२०१२ च्या अधिसूचनान्वये व्याघ्र प्रकल्प व त्यांचे सभोवतांसाठी अधिसूचित केलेली मार्गदर्शन तत्त्वे खालील विशिष्ट बाबींसह राज्यात लागू करण्यात येत आहे :-

(१) व्याघ्र प्रकल्पाच्या भोवतालच्या क्षेत्रातील पर्यटन (सोयीसुविधा) उद्योगाकडून रु. ५००/- ते रु. ३०००/- या दरम्यान प्रति कक्ष / प्रतिमाह या दराने कंझरव्हेशन फी आकारून व तत्संबंधी निर्णय घेवून त्यापासून मिळणारे आर्थिक उत्पन्नातून स्थानिक जनतेचे चिरस्थायी उपजिवीकेचा विकास करणे व वन्यप्राणी संरक्षणाच्या उपाययोजना करणेबाबत केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेत नमुद आहे. या संदर्भात तूर्त व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रांच्या बफर क्षेत्रातील सर्व पर्यटन उद्योग संबंधी निवास सुविधांवर खालीलप्रमाणे कंझरव्हेशन फी आकारण्यास शासनाची मान्यता देण्यात येत आहे.

अ.क्र.	सुविधेचा प्रकार	कंझरव्हेशन फी प्रति कक्ष प्रति माह (रुपये)
१	होम स्टे म्हणजे स्थानिक गावकरी जे बफर झोनमधील रहिवासी आहेत त्यांचे राहत्या घरात पर्यटक निवास व्यवस्था	निरंक
२	कम्युनिटी स्टे म्हणजे ग्रामपरिसर विकास समिती / ग्रामपंचायतीच्या सामूहिक मालकीची पर्यटक निवास व्यवस्था	निरंक
३	शासनाचे अंगीकृत उपक्रम किंवा खाजगी खाजगी हॉटेल्स रिसोर्ट्स (१० कक्ष पर्यंत)	५००/-
४	खाजगी हॉटेल्स/रिसोर्ट्स (१० कक्षाच्या वरील)	७५०/-

संबंधितांनी प्रत्येक त्रैमासिक (Quarter) संपताच १५ दिवसांचे आंत वरीलप्रमाणे कंझरव्हेशन फी संबंधित व्याघ्र संवर्धन फाऊंडेशनचे बँक खात्यात जमा करावी. तसे न केल्यास संबंधित क्षेत्र संचालक हे सदर बाब स्थानिक सल्लागार समितीचे निदर्शनास आणून देतील व सदर समिती यासंदर्भात योग्य निर्णय घेतील.

(२) स्थानिक सल्लागार समितीची रचना खालील प्रमाणे राहिल :-

स्थानिक सल्लागार समिती

अ.क्र.	सदस्य	पद
१	विभागीय आयुक्त, किंवा राज्य सरकार यांनी नियुक्ती केलेले सम पदस्थ अधिकारी	अध्यक्ष
२	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील राज्य विधीमंडळ सदस्य	सदस्य
३	जिल्हाधिकारी	सदस्य
४	क्षेत्र संचालक व्याघ्र प्रकल्प	सदस्य सचिव
५	उप वनसंरक्षक, (प्रादेशिक)	सदस्य
६	मानद वन्यजीव रक्षक (असल्यास)	सदस्य
७	राज्य पर्यटन विभागाचे अधिकारी	सदस्य
८	आदिवासी विकास विभागाचे अधिकारी	सदस्य
९	एक गटविकास अधिकारी किंवा उप विभागीय दंडाधिकारी	सदस्य
१०	स्थानिक पंचायत समितीचे दोन सदस्य	सदस्य
११	एक वन्यजीव संशोधक	सदस्य

१२	एक समाजिक संशोधक	सदस्य
१३	एक पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य
१४	दोन स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१५	दोन स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य

पदसिद्ध अधिकाऱ्यां व्यतिरिक्त इतर सदस्यांचा कार्यकाळ दोन वर्षाकरीता राहिल.

उपरोक्त अनुषंगाने ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, पेंच व्याघ्र प्रकल्पासाठी खालीलप्रमाणे स्थानिक सल्लागार समिती स्थापन करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

अ) ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प :-

अ.क्र.	सदस्य		
१	विभागीय आयुक्त, नागपूर	पदसिद्ध	अध्यक्ष
२	मा. आमदार श्री. संजय देवतळे	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
३	मा. आमदार श्री. विजय वडेडिवार	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
४	मा. आमदार श्री. नाना श्यामकुळे	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
५	जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर	पदसिद्ध	सदस्य
६	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प	पदसिद्ध	सदस्य सचिव
७	उप संचालक (बफर झोन) ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प	पदसिद्ध	सदस्य
८	उप संचालक (कोर) ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प	पदसिद्ध	सदस्य
९	श्री. बंडू धोत्रे	मान वन्यजीव रक्षक	सदस्य
१०	प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
११	अपर आदिवासी आयुक्त, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
१२	उप विभागीय दंडाधिकारी, वरोरा	पदसिद्ध	सदस्य
१३	सरपंच, मोहर्ली	पदसिद्ध	सदस्य
१४	सरपंच, कोलारा	पदसिद्ध	सदस्य
१५	गोंडवाना विश्वविद्यालयाकडून नामनिर्देशित	वन्यजीव संशोधक	सदस्य
१६	श्री. एम.आर. जांभूळकर, जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर	सामाजिक संशोधक	सदस्य
१७	श्री. धनजय बापट	पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य
१८	श्रीमती पुनम धनवटे, TRACT	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१९	श्री. योगेश दूधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
२०	रोटीरी क्लब चंद्रपूर यांनी नामनिर्देशित केलेले व्यक्ती	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य

२१	स्वावलंबी बहुउद्देशीय पर्यावरण संरक्षण सेवा समिती ता.मुल, जि.चंद्रपूर नामनिर्देशित केलेले व्यक्ती	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य
----	--	--------------------------------	-------

(ब) मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प :-

अ.क्र.	सदस्य		
१	विभागीय आयुक्त, अमरावती	पदसिध्द	अध्यक्ष
२	मा. श्री. केवलराम काळे, आमदार मेळघाट	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
३	जिल्हाधिकारी, अमरावती	पदसिध्द	सदस्य
४	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प	पदसिध्द	सदस्य सचिव
५	उपवनसंरक्षक, अमरावती	पदसिध्द	सदस्य
६	उपवनसंरक्षक, पूर्व मेळघाट	पदसिध्द	सदस्य
७	उपवनसंरक्षक, पश्चिम मेळघाट	पदसिध्द	
८	प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, अमरावती	पदसिध्द	सदस्य
९	अपर आदिवासी आयुक्त, अमरावती	पदसिध्द	सदस्य
१०	उप विभागीय दंडाधिकारी, धारणी	पदसिध्द	सदस्य
११	श्री. संजय वडतकर	मानद वन्यजीव रक्षक	सदस्य
१२	श्री. दयाराम काळे, सदस्य पंचायत समिती चिखलदरा	जिल्हा परिषद सदस्य	सदस्य
१३	श्री. किसनराव दहिकर, सदस्य पंचायत समिती, अचलपूर	जिल्हा परिषद सदस्य	सदस्य
१४	श्री. जी.एन. वानखेडे, विभाग प्रमुख, प्राणीशास्त्र विभाग, संत गाडगे बाब विद्यापीठ, अमरावती	वन्यजीव संशोधक	सदस्य
१५	श्री. दिलीप काळे, प्राचार्य, समाजकार्य महाविद्यालय, अमरावती	सामाजिक संशोधक	सदस्य
१६	श्री. हर्षवर्धन करंडे, चिखलदरा	पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य
१७	श्री. निशिकांत काळे, अध्यक्ष निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१८	श्री. अमोल सावंत, सातपुडा फाऊंडेशन अकोला	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१९	श्री. निलेश डेहनकर, अजिंक्य ॲडव्हेंचर ग्रुप अकोला	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य
२०	श्री. एम.बी. नेवसकर, अध्यक्ष पळसफुल बहुउद्देशीय संस्था चिखलदरा	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य

क) पेंच व्याघ्र प्रकल्प :-

अ.क्र.	सदस्य		
१	विभागीय आयुक्त, अमरावती	पदसिद्ध	अध्यक्ष
२	मा. श्री. आशिष जायसवाल	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
३	जिल्हाधिकारी, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
४	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प	पदसिद्ध	सदस्य सचिव
५	उपवनसंरक्षक, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
६	श्री. कुंदन हाते	मानद वन्यजीव रक्षक	सदस्य
७	प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
८	अपर आदिवासी आयुक्त, नागपूर	पदसिद्ध	सदस्य
९	उप विभागीय दंडाधिकारी, रामटेक	पदसिद्ध	सदस्य
१०	श्रीमती प्रनाली जितेंद्र सरोदे, सदस्य पंचायत समिती देवलापार	पंचायत समिती सदस्य	सदस्य
११	श्रीमती छाया सेवानंद वंजारी, सदस्य पंचायत समिती सलाई	जिल्हा परिषद सदस्य	सदस्य
१२	श्री. प्रफुल्ल बांभूरकर, वाईल्ड लाईफ ट्रस्ट ऑफ इंडिया	वन्यजीव संशोधक	सदस्य
१३	नागपूर विश्वविद्यालयाकडून नामनिर्देशित व्यक्ती	सामाजिक संशोधक	सदस्य
१४	श्री. विजय गोलछा, व्यवस्थापकीय संचालक, श्रेया ट्रॅवल्स, नागपूर	पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य
१५	श्री. अनुप अवस्थी सातपुडा फाऊंडेशन	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१६	श्री. रजनीश नायडू, इंडिया रिकॉयनोटर	स्थानिक पर्यावरण तज्ञ	सदस्य
१७	वनराई संस्थेचे नामनिर्देशीत	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य
१८	रोटरी क्लबचे नामनिर्देशीत प्रतिनिधी	स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य	सदस्य

तसेच सहाय्यी व्याघ्र प्रकल्पासाठी फक्त पदसिद्ध सदस्यांची खालीलप्रमाणे स्थानिक सल्लागार समिती गठीत करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

ड) सहाय्यी व्याघ्र प्रकल्प :-

अ.क्र.	सदस्य		
१	विभागीय आयुक्त, अमरावती	पदसिद्ध	अध्यक्ष
२	मा. आमदार	व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील आमदार	सदस्य
३	जिल्हाधिकारी, सातारा	पदसिद्ध	सदस्य

४	जिल्हाधिकारी, सांगली	पदसिध्द	सदस्य
५	जिल्हाधिकारी, कोल्हापूर	पदसिध्द	सदस्य
६	जिल्हाधिकारी, रत्नागिरी	पदसिध्द	सदस्य
७	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प	पदसिध्द	सदस्य सचिव
८	उपवनसंरक्षक, सातारा	पदसिध्द	सदस्य
९	विभागीय वन अधिकारी, चिपळून	पदसिध्द	सदस्य
१०	विभागीय वन अधिकारी, सांगली	पदसिध्द	सदस्य
११	श्री. रोहन मधुकर भाटे (शहा)	मानद वन्यजीव रक्षक, सातारा	सदस्य
१२	श्री. अजित श्रीधर पाटील	मानद वन्यजीव रक्षक, सांगली	सदस्य
१३	श्री. रमन सुधीर कुलकर्णी	मानद वन्यजीव रक्षक, कोल्हापूर	सदस्य
१४	श्री. सिध्देश्वर दाजीराव देसले	मानद वन्यजीव रक्षक, रत्नागिरी	सदस्य
१५	प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ	पदसिध्द	सदस्य
१६	अपर आदिवासी आयुक्त	पदसिध्द	सदस्य
१७	उप विभागीय दंडाधिकारी	पदसिध्द	सदस्य

सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्पाच्या स्थानिक सल्लागार समितीच्या पदसिध्द अधिकाऱ्याव्यतिरिक्त इतर सदस्यांची वेगळ्याने नियुक्ती करण्यात येईल.

(३) स्थानिक सल्लागार समितीचा कार्यकाळ व टर्म ऑफ रेफरन्स ठरविणे :- स्थानिक सल्लागार समिती खालील विषयावर राज्य शासनाला सल्ला देईल.

१. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बाबतीत निसर्ग पर्यटनाचे धोरण.
२. व्याघ्र प्रकल्प सापेक्ष पर्यटन वहन क्षमता
३. व्याघ्र प्रकल्पाच्या आत व भोवतालच्या इमारती इ. साठी मानके निश्चित करणे.
४. स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य शासनाला पर्यटन संस्थांना निसर्ग पर्यटन विषयी सल्ला देणे.
५. व्याघ्र संवर्धन क्षेत्राच्या भोवताली ज्या क्षेत्रात पर्यटन गतीविधी नियंत्रीत करावयाची आहे अशा क्षेत्रात कोणत्या गतीविधी राबविता येतील याबाबत राज्य शासनाला सल्ला देणे.

(४) स्थानिक सल्लागार समितीकडून खालील सनियंत्रण करेल :-

१. व्याघ्र प्रकल्पाची वर्षातून किमाणे अर्ध वार्षिक तत्वावर नियमीत बैठक घेवून पर्यटनासंबंधी सोयी सुविधा त्यांचे स्वामीत्व बांधकामाचे स्वरूप, त्यातील बांधकाम करणाऱ्या व्यक्तीची संख्या यात सनियंत्रण ठेवणे.
२. स्थानिक पर्यटन व्यवस्थापक, पर्यावरणाला तसेच वन्यप्राण्यांना कोणत्याही प्रकारची हानी अथवा त्रास न देता पर्यटन करणे यावर सनियंत्रण ठेवणे.
३. व्याघ्र प्रकल्पांच्या निसर्ग पर्यटन आराखड्याला मान्यता देणे.
४. व्याघ्र संवर्धन क्षेत्राच्या भोवताली ज्या क्षेत्रात पर्यटन गतीविधी नियंत्रीत करावयाची आहे अशा क्षेत्राचे निर्धारण.

(५) वरील व्याघ्र प्रकल्पांच्या क्षेत्रसंचालकांनी व्याघ्र प्रकल्पाचा निसर्ग पर्यटन आराखड्याचे प्रारूप दिनांक ३० नोव्हेंबर, २०१२ पर्यंत तयार करावे. सदर आराखड्यामध्ये व्याघ्र प्रकल्पाच्या कोर क्षेत्रातील कमाल २०% पर्यंतचे क्षेत्र निसर्ग पर्यटनासाठी अनुज्ञेय करता येईल.

(अ) सदर क्षेत्राचे नियोजन करीत असतांना खालीलपैकी कुठलाही एक पर्याय वापरण्यात यावा.

i) ज्या रस्त्यावर पर्यटकांना वन्यजीव पाहणी करण्याची परवानगी दिली असेल त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस २०० मीटर क्षेत्र सिमांकन करून असे क्षेत्र कोर क्षेत्राच्या २०% पेक्षा जास्त क्षेत्र नसले पाहिजे अथवा

ii) ज्या कम्पार्टमेंट मधून पर्यटन रस्ते जातात त्या संपूर्ण कम्पार्टमेंटचे क्षेत्रफळ २०% च्या मर्यादित असावे.

ब) तसेच जर अभयारण्याच्या निसर्ग पर्यटन आराखड्यामध्ये Guided Walking Trail अनुज्ञेय असेल तर त्याच्या दोन्ही बाजूकडील ५० मीटर क्षेत्र सिमांकन करून असे क्षेत्र कोर क्षेत्राच्या २०% पेक्षा जास्त क्षेत्र नसले पाहिजे. तसेच मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, पेंच व्याघ्र प्रकल्पाचा काही भाग, सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्पासारख्या क्षेत्रात ज्या वनक्षेत्रात वन्यप्राण्यांची घनता जास्त आहे. त्या पाऊलवाटेवर पर्यटकांना पक्षी निरीक्षण, निसर्ग सौंदर्याचा अनुभव घेता येईल.

क) कोर क्षेत्रात अस्तित्वात असलेले वनविभागाच्या मालकीचे विश्रामगृह, निसर्ग निर्वचन केंद्र, उपहारगृह येथील स्वच्छतागृह / प्रसाधनगृह पर्यटकांकडून शुल्क आकारून अनुज्ञेय करता येईल. सदरच्या सुविधा पर्यटनासाठी निर्धारित केलेल्या वेळेत पर्यटकांना वापरण्याची परवानगी असेल.

ड) निवासी पर्यटन सोयी, उपहारगृहे यांचे व्यवस्थापन स्थानिक संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमार्फत करावे ज्यामुळे त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा अभयारण्यातील गावकऱ्यांना लाभ होईल. अभयारण्य व बफर क्षेत्रातील गावकऱ्यांच्या मालकीच्या जिप्सी, जीप व यासारखी वाहने यांचा प्रथम प्राधान्याने व्याघ्र पर्यटन प्रवेश नियमावलीत समावेश करण्यात यावा.

इ) पर्यटकांची संख्या वहन क्षमतेनुसार (Carrying Capacity) असावी. फक्त मर्यादित वाहनांमुळे पर्यटकांसाठी ऑनलाईन आरक्षण करता येईल. कान्हा, रणथंबोर व्याघ्र प्रकल्प येथील सुविधांचे अनुकरण करण्यात यावे.

व्याघ्र प्रकल्पातील बफर झोन मधील निसर्ग पर्यटकांच्या सुविधा करण्यासाठी अनुज्ञेय क्षेत्र ठरवितांना वनजमिनीचे क्षेत्र समाविष्ट न करता खाजगी जमिनीचे क्षेत्र समाविष्ट करावे व अस्तित्वात पर्यटक सुविधा, रस्ते असलेल्या क्षेत्रास प्राधान्य द्यावे. कुठल्याही परिस्थितीत बफर झोन मधील वन जमिनीवर पर्यटक निवास व्यवस्था व इतर बांधकाम प्रस्तावित करू नये. बफर झोन मधील पर्यटक सुविधाकरीता अनुज्ञेय क्षेत्र निश्चित करतांना वन्यप्राण्यांना लागणारा कॉरीडोर/ भ्रमणमार्ग वैज्ञानिक पद्धतीने ठरवून अबाधित ठेवावा. सदर वन्यप्राण्यांना लागणारा बफर झोन मधील विशिष्ट भ्रमणमार्ग वनक्षेत्रावर नकाशात दर्शविण्यात यावा.

(६) सदरहू आराखड्यास वरीलप्रमाणे गठीत करण्यात आलेल्या स्थानिक सल्लागार समितीची मंजूरी दिनांक १० डिसेंबर, २०१२ पर्यंत घेण्यात यावी. मंजूर निसर्ग पर्यटन आराखड्याचा समावेश करून व्याघ्र संवर्धन आराखडा (Tiger Conservation Plan) राज्य शासनामार्फत राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांचे मान्यतेसाठी दिनांक १ फेब्रुवारी, २०१३ पर्यंत सादर करण्यात यावा. तथापि किमान अंतरिम आराखडा दिनांक १ डिसेंबर २०१२ पर्यंत शासनास सादर करावा.

(७) मा. सर्वोच्च न्यायालयाने स्पेशल टू अपील सिविल नंबर २१३३९/२०११ मध्ये दिनांक १६/१०/२०१२ रोजी दिलेल्या निर्णयात व्याघ्र संवर्धन आराखडा ६ महिन्यांचे आंत राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यास सादर करण्याची सूचना राज्य शासनास केली असल्याने वरील परिच्छेदात नमुद कालमर्यादेत निसर्ग पर्यटन आराखडा/व्याघ्र संवर्धन आराखडा तयार करण्याबाबत कार्यवाही पूर्ण करावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(संजीव गोडे)
सह सचिव (वने)
महसूल व वन विभाग

प्रति,

मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे प्रधान सचिव
मा. उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे सचिव
मा.मंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.मंत्री (पर्यावरण), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा. राज्यमंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.आमदार श्री. संजय देवतळे
मा.आमदार श्री. विजय वडेट्टीवार
मा.आमदार श्री. नाना श्यामकुळे
मा.आमदार श्री. केवलराम काळे
मा.आमदार श्री. आशिष जायसवाल
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई
महासंचालक, माहिती व प्रसिध्दी, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), म.रा. नागपूर
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य वनविकास महामंडळ, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक व महासंचालक, समाजिक वनीकरण संचालनालय, म.रा. पुणे
अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), मुंबई/नाशिक/नागपूर
मुख्य वनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव) सर्व
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, नागपूर
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरिवली

सर्व विभागीय आयुक्त
 सर्व जिल्हाधिकारी
 सर्व अपर आदिवासी आयुक्त,
 उपवनसंरक्षक, नागपूर/अमरावती/पूर्व मेळघाट/पश्चिम मेळघाट/सातारा
 उपसंचालक, कोर / बफर झोन, ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर.
 विभागीय वन अधिकारी, सांगली / चिपळूण
 महालेखापाल-१/२ (लेखापरीक्षा /लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई / नागपूर
 वित्त विभाग (व्यय-१० कार्यासन), मंत्रालय, मुंबई-३२
 श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्री. एम.आर. जांभुळकर, जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर (सामाजिक संशोधक)
 श्री. धनजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी
 श्रीमती पुनम धनवटे, TRACT (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. योगेश दुधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. संजय वडतकर, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्री. दयाराम काळे, सदस्य, पंचायत समिती, चिखलदरा
 श्री. किसनराव दहिकर, सदस्य, पंचायत समिती, अचलपूर
 श्री. जी.एन. वानखेडे, विभाग प्रमुख, प्राणीशास्त्र विभाग, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ, अमरावती (वन्यजीव संशोधक)
 श्री. दिलीप काळे, प्राचार्य, समाजकार्य महाविद्यालय, अमरावती (सामाजिक संशोधक)
 श्री. हर्षवर्धन करंडे, चिखलदरा (पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी)
 श्री. निशिकांत काळे, अध्यक्ष, निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. अमोल सावंत, सातपुडा फाऊंडेशन, अकोला (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. निलेश डेहनकर, अजिंक्य ॲडव्हेंचर ग्रुप, अकोला (स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य)
 श्री. एम.बी. नेवसकर, अध्यक्ष, पळसफुल बहुउद्देशीय संस्था, चिखलदरा (स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य)
 श्री. कुंदन हाते, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्रीमती प्रनाली जितेंद्र सरोदे, सदस्य, पंचायत समिती, देवलापार
 श्रीमती छाया सेवानंद वंजारी, सदस्य पंचायत समिती, सलाई
 श्री. प्रफुल्ल बाभूरकर, वार्डल्ड लाईफ ट्रस्ट ऑफ इंडिया (वन्यजीव संशोधक)
 श्री. विजय गोलछा, व्यवस्थापकीय संचालक, श्रेया ट्रॅव्हल्स, नागपूर (पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी)
 श्री. अनुप अवस्थी, सातपुडा फाऊंडेशन (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. रजनीश नायडू, इंडिया रिकॉयनोटर (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. रोहन मधुकर भाटे (शहा), मानद वन्यजीव रक्षक, सातारा
 श्री. अजित श्रीधर पाटील, मानद वन्यजीव रक्षक, सांगली
 श्री. रमन सुधीर कुलकर्णी, मानद वन्यजीव रक्षक, कोल्हापूर
 श्री. सिध्देश्वर दाजीराव देसले, मानद वन्यजीव रक्षक, रत्नागिरी
 वन कक्षातील सर्व कार्यासने, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२
 फ-१ कार्यासन, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२ (निवडनस्ती)

ANNEXURE-B

राज्याचे निसर्ग पर्यटनाबाबतचे धोरण (Eco-Tourism Policy)

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन निर्णय क्र.डब्ल्यूएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१
मंत्रालय, मंत्रालय ४०० ०३२.
दिनांक ०१ डिसेंबर, २०१२.

वाचा :- शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्र.डब्ल्यूएलपी-१०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१, दि.९/११/२०१२.

उपरोक्त विषयाचे संदर्भीय शासन निर्णयामध्ये ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाच्या सल्लागार समितीमध्ये विभागीय आयुक्त नागपूर यांना पदसिद्ध अध्यक्ष व मा. ना. श्री. संजय देवतळे, मंत्री, पर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य, यांना सदस्य म्हणून नमूद करण्यात आले आहे. तरी उपरोक्त शासन निर्णयातील ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे सल्लागार समितीच्या बैठकीस उपस्थित राहील्यास, मा. ना. श्री. संजय देवतळेजी, मंत्री, पर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य, हे समितीचे अध्यक्षपदी राहतील.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(विवेक खांडेकर)
सह सचिव (वन)
महसूल व वन विभाग

प्रति,

मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे प्रधान सचिव
मा. उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे सचिव
मा.मंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.मंत्री (पर्यावरण), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा. राज्यमंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.आमदार श्री. संजय देवतळे
मा.आमदार श्री. विजय वडेटीवार
मा.आमदार श्री. नाना श्यामकुळे
मा.आमदार श्री. केवलराम काळे
मा.आमदार श्री. आशिष जायस्वाल
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई
महासंचालक, माहिती व प्रसिध्दी, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), म.रा. नागपूर
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य वनविकास महामंडळ, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक व महासंचालक, समाजिक वनीकरण संचालनालय, म.रा. पुणे

अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
 अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), मुंबई/नाशिक/नागपूर
 मुख्य वनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव) सर्व
 मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर
 मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती
 मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, नागपूर
 मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प
 मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरिवली
 सर्व विभागीय आयुक्त
 सर्व जिल्हाधिकारी
 सर्व अपर आदिवासी आयुक्त,
 उपवनसंरक्षक, नागपूर/अमरावती/पूर्व मेळघाट/पश्चिम मेळघाट/सातारा
 उपसंचालक, कोर / बफर झोन, ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर.
 विभागीय वन अधिकारी, सांगली / चिपळूण
 महालेखापाल-१/२ (लेखापरीक्षा /लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई / नागपूर
 वित्त विभाग (व्यय-१० कार्यासन), मंत्रालय, मुंबई-३२
 श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्री. एम.आर. जांभुळकर, जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर (सामाजिक संशोधक)
 श्री. धनजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी
 श्रीमती पुनम धनवटे, TRACT (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. योगेश दुधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. संजय वडतकर, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्री. दयाराम काळे, सदस्य, पंचायत समिती, चिखलदरा
 श्री. किसनराव दहिंकर, सदस्य, पंचायत समिती, अचलपूर
 श्री. जी.एन. वानखेडे, विभाग प्रमुख, प्राणीशास्त्र विभाग, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ, अमरावती (वन्यजीव संशोधक)
 श्री. दिलीप काळे, प्राचार्य, समाजकार्य महाविद्यालय, अमरावती (सामाजिक संशोधक)
 श्री. हर्षवर्धन करंडे, चिखलदरा (पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी)
 श्री. निशिकांत काळे, अध्यक्ष, निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. अमोल सावंत, सातपुडा फाऊंडेशन, अकोला (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. निलेश डेहनकर, अजिंक्य अॅडव्हेंचर ग्रुप, अकोला (स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य)
 श्री. एम.बी. नेवसकर, अध्यक्ष, पळसफुल बहुउद्देशीय संस्था, चिखलदरा (स्थानिक नागरी संस्थावरील सदस्य)
 श्री. कुंदन हाते, मानद वन्यजीव रक्षक
 श्रीमती प्रनाली जितेंद्र सरोदे, सदस्य, पंचायत समिती, देवलापार
 श्रीमती छाया सेवानंद वंजारी, सदस्य पंचायत समिती, सलाई
 श्री. प्रफुल्ल बाभूरकर, वॉर्डलड लाईफ ट्रस्ट ऑफ इंडिया (वन्यजीव संशोधक)
 श्री. विजय गोलछा, व्यवस्थापकीय संचालक, श्रेया ट्रॅव्हल्स, नागपूर (पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी)
 श्री. अनुप अवस्थी, सातपुडा फाऊंडेशन (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. रजनीश नायडू, इंडिया रिकॉयनोटर (स्थानिक पर्यावरण तज्ञ)
 श्री. रोहन मधुकर भाटे (शहा), मानद वन्यजीव रक्षक, सातारा
 श्री. अजित श्रीधर पाटील, मानद वन्यजीव रक्षक, सांगली
 श्री. रमन सुधीर कुलकर्णी, मानद वन्यजीव रक्षक, कोल्हापूर
 श्री. सिध्देश्वर दाजीराव देसले, मानद वन्यजीव रक्षक, रत्नागिरी
 वन कक्षातील सर्व कार्यासने, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२
 फ-१ कार्यासन, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२ (निवडनस्ती)

ANNEXURE-C

राज्याचे निसर्ग पर्यटनाबाबतचे धोरण (Eco-Tourism Policy)

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन निर्णय क्र.डब्ल्यूएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१
मंत्रालय, मंत्रालय ४०० ०३२.
दिनांक : २१ जानेवारी २०१३.

वाचा :- १) शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्र.डब्ल्यूएलपी-१०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१, दिनांक ०९.११.२०१२.
२) राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणाने दिनांक १९.११.२०१२ अन्वये प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) आणि मुख्य वन्यजीव रक्षक, मध्य प्रदेश यांना उद्देशून लिहिलेले पत्र.

प्रस्तावना :-

व्याघ्र प्रकल्पामध्ये पर्यटनासंबंधी दाखल जनहित याचिका क्र.२१३३९/२०११ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाच्या अनुषंगाने व वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ च्या कलम ३८ O(१),(C) मधील व्याघ्र प्रकल्पातील निसर्ग पर्यटनासंबंधी नियम करण्याचे केंद्र शासनाने प्रदत्त अधिकारास अनुसरून केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या, राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांनी दिनांक १५/१०/२०१२ च्या अधिसूचनामध्ये व्याघ्र प्रकल्प व त्यांचे सभोवतासाठी मार्गदर्शन तत्वे जाहिर केली आहेत. त्यानुसार संदर्भ (१) अन्वये दिनांक ०९.११.२०१२ रोजी शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आला आहे.

तथापि, संदर्भ क्रमांक (२) अन्वये राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणाने दिनांक १९.११.२०१२ अन्वये प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) आणि मुख्य वन्यजीव रक्षक, मध्य प्रदेश यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रात नव्याने मार्गदर्शक सूचनेसंदर्भात स्पष्टीकरण केले आहे. त्यानुसार संदर्भ (१) येथील दिनांक ०९.११.२०१२ रोजीच्या शासन निर्णयात सुधारणा करण्याच्या निर्देश प्रधान सचिव (वने) यांनी दिले आहेत.

शासन निर्णय :-

संदर्भ (१) येथील दिनांक ०९.११.२०१२ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या, राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांच्या दिनांक १५/१०/२०१२ च्या अधिसूचनेअन्वये व्याघ्र प्रकल्प व त्याचे सभोवतासाठी अधिसूचित केलेली मार्गदर्शन तत्वे खालील विशिष्ट बाबींसह राज्यात लागू करण्यात आली आहे. सदर शासन निर्णयात परिच्छेद ५ मधील ५(अ)(i)(ii) येथे खालीलप्रमाणे दोन पर्याय देण्यात आले आहेत :-

(५) व्याघ्र प्रकल्पांच्या क्षेत्र संचालकांनी व्याघ्र प्रकल्पाच्या निसर्ग पर्यटन आराखड्याचे प्रारूप दिनांक ३० नोव्हेंबर, २०१२ पर्यंत तयार करावे. सदर आराखड्यामध्ये व्याघ्र प्रकल्पाच्या कोर क्षेत्रातील कमाल २०% पर्यंतचे क्षेत्र निसर्ग पर्यटनासाठी अनुज्ञेय करता येईल.

अ) सदर क्षेत्राचे नियोजन करीत असताना खालीलपैकी कुठलाही एक पर्याय वापरण्यात यावा.

i) ज्या रस्त्यावर पर्यटकांना वन्यजीव पाहणी करण्याची परवानगी दिली असेल त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस २०० मीटर क्षेत्र सिमांकन करून असे क्षेत्र कोर क्षेत्राच्या २०% पेक्षा जास्त क्षेत्र नसले पाहिजे अथवा

ii) ज्या कम्पार्टमेंट मधून पर्यटन रस्ते जातात त्या संपूर्ण कम्पार्टमेंटचे क्षेत्रफळ २०% च्या मर्यादेत असावे.

२. सदर शासन निर्णयातील परिच्छेद ५ मधील ५(अ)(i)(ii) ऐवजी राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणाने दिनांक १९.११.२०१२ अन्वये ठरवून दिलेले खालील दोन पर्याय विचारात घेऊन, निसर्ग पर्यटन आराखडा तयार करण्यात यावा.

i) ज्या रस्त्यावर पर्यटकांना वन्यजीव पाहणी करण्याची परवानगी दिली असेल अशा व्याघ्र प्रकल्पातील रस्त्याच्या एकूण लांबी गुणीले दोन्ही बाजूस २० मीटरचे क्षेत्र

अथवा

ii) ज्या प्रकरणी वन कक्ष (कम्पार्टमेंट) मधील रस्त्यांचे जाळे सलग असून रस्त्यांमधील अंतर कमी असेल, अशा प्रकरणी त्या संपूर्ण कम्पार्टमेंटचे क्षेत्रफळ निसर्ग पर्यटनासाठी विचारात घ्यावे.
महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(विजय सुर्यवंशी)
विशेष कार्य अधिकारी
महसूल व वन विभाग

प्रति,

मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे प्रधान सचिव
मा. उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे सचिव
मा.मंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.मंत्री (पर्यावरण), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा. राज्यमंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
मा.आमदार श्री. संजय देवतळे
मा.आमदार श्री. विजय वडेटीवार
मा.आमदार श्री. नाना श्यामकुळे
मा.आमदार श्री. केवलराम काळे
मा.आमदार श्री. आशिष जायस्वाल
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई
महासंचालक, माहिती व प्रसिध्दी, मंत्रालय, मुंबई
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), म.रा. नागपूर
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य वनविकास महामंडळ, नागपूर
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक व महासंचालक, समाजिक वनीकरण संचालनालय, म.रा. पुणे
अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), मुंबई/नाशिक/नागपूर
मुख्य वनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव) सर्व
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर

ANNEXURE-C-1

No. 7-16/2012-NTCA
Government of India
Ministry of Environment & Forests
National Tiger Conservation Authority

Annexe No. 5, Bikaner House,
Shahjahan Road, New Delhi-
110011.

Telefax: 23389683

E-mai: jdntca@gmail.com

Dated the 19th November, 2012

To

The Principal Chief Conservator of Forests (Wildlife) &
Chief Wildlife Warden, Madhya Pradesh,
Pragati Bhavan, 3rd Floor, Zone-I,
M.P. Nagar, Bhopal-462011

Sub: Clarification about the Guidelines for Tourism in and around Tiger Reserve – reg.

Sir,

Reference is invited to your D.O. No. 97 dated 12th November, 2012 addressed on the Member Secretary, NTCA on the subject cited above. In this context I am directed to inform that

1 Two options are available for the area computation as under.

Option I Total linear length of park road used for tourism multiplied by 20m (sighting distance) on either side.

Option II In case the roads are closely networked, the entire area of the compartment may be taken for computation.

2. The carrying capacity is computed for a DAY, as indicated in the model calculation given at **Annexure-I** of the Comprehensive Guidelines for Project Tiger and Tourism in Tiger Reserve.

Yours faithfully,
Sd/-

(S.P. Yadav)
Deputy Inspector General (NTCA)

ANNEXTURE-D

F. No. 15-31/2012-NTCA
Government of India
Ministry of Environment & Forests
National Tiger Conservation Authority

Annexe No. 5, Bikaner House
Shahjahan Road, New Delhi-110011
Telefax: 2338 9883
E-mail: jdntca@gmail.com
Dated the 15th October, 2012

To,

The Chief Wildlife Warden(s),
All Tiger Range States.

Sub: Comprehensive Guidelines for tiger conservation and tourism as provided under section 38O (1) (c) of the Wild Life (Protection) Act, 1972.

Sir,

I am directed to forward herewith a set of 'Comprehensive Guidelines for tiger conservation and tourism' under section 38O (1) (c) of the Wild Life (Protection) Act, 1972 for your kind information and needful action from your end.

Encl: As above

Yours faithfully,

(S.P. Yadav)

Deputy Inspector General (NTCA)

Copy to:

1. PS to MEF.
2. PPS to Secretary, MoEF.
3. PPS to DGF & SS, MoEF.
4. PS to ADGs – WL/FC/PT.
5. All Chief Secretary, Tiger Range States.
6. All Principal Secretary / Addl. Chief Secretary, Tiger Range States.
7. All PCCF, Tiger Range States.
8. All officers of the NTCA HQ & Regional Offices.

**[To be published in the Gazette of India, Extraordinary, Part-III, Section 4
dated the 15th October, 2012]**

**Ministry of Environment and Forests
(National Tiger Conservation Authority)**

Notification

New Delhi, 15th October, 2012

No. 15-31/2012-NTCA. Whereas, the National Tiger Conservation Authority under clause (c) of sub-section (1) of section 38-O of the Wild Life (Protection) Act, 1972 has the power to lay down normative standards for tourism activities and guidelines for project tiger for tiger conservation in the buffer and core areas of tiger reserves to ensure their due compliance;

And whereas, the Central Government is committed to frame comprehensive guidelines with regard to fixation of core areas and buffer areas and tourism including welfare and religious tourism as contemplated under clause (c) of subsection (1) of section 38-O of the Wildlife (Protection) Act, 1972 as well with regard to the protection of tigers in forest and non-forest areas;

Now, therefore, in pursuance of the powers conferred under clause (c) of subsection (1) of section 38-O of the Wild Life (Protection) Act, 1972 (53 of 1972) and in supersession of the Guidelines issued by the National Tiger Conservation Authority vide number F.No. 3-1/2003-PT, dated the 21st February, 2008, accept as respects things done or omitted to be done before such supersession, the National Tiger Conservation Authority hereby makes the following guidelines to be followed for the purpose of tiger conservation in the buffer and core area of tiger reserves and lay down normative standards for tourism activities in tiger reserves, namely:—

1. Short title. These guidelines may be called the National Tiger Conservation Authority (Normative Standards for Tourism activities and Project Tiger) Guidelines, 2012.

PART-B

GUIDELINES FOR TOURISM IN AND AROUND TIGER RESERVES

PREAMBLE.

Whereas, healthy natural ecosystems are critical to the ecological well-being of all living entities, and especially for the economic security of people. Tourism in the form of ecotourism has the potential to enhance public awareness, education, and wildlife conservation, while providing nature-compatible local livelihoods and greater incomes for a large number of people living around natural ecosystem which can help to contribute directly to the protection of wildlife or forest areas, while making the local community stakeholders and owners in the process.

Whereas, the Central Government considers it necessary to lay down a framework Guidelines on the selection, planning, development, implementation and monitoring of tourism in tiger reserves of the country with a view to recognise that tiger reserves and their landscapes are diverse, specific State Tourism and Ecotourism Strategies to be developed by the concerned State Governments and Tourism and Ecotourism Plans to be developed by the concerned Authorities.

These Guidelines are framed under section 38-O (c) of the Wild Life (Protection) Act, 1972, (WLPA), the provisions of the Scheduled Tribes and Other Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006, (FRA), Panchayat (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996, (PESA) and Part IX of the Constitution of India, besides other laws in force. These Guidelines are in consonance with the Guidelines of the Centrally Sponsored Scheme of Project Tiger.

1. THE NEED FOR GUIDELINES.

1.1 The objective of these Guidelines is to move from wildlife tourism to ecotourism which is defined as ‘responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the well-being of local people’. Given the conditions in India, it is proposed that ecotourism includes tourism that is community based and community driven. The aim should be to move towards a system of tourism around tiger reserves which is primarily community based tourism. Such tourism should be low-impact, educational and conserve the ecology and environment, while directly benefiting the economic wellbeing of local communities.

1.2 The primary objective of tiger reserves is to conserve tiger source populations that also act as an umbrella for biodiversity conservation. These areas provide a whole host of ecosystem services and opportunities for tourism. Unplanned and unregulated tourism in such landscapes can destroy the very environment that attracts such tourism in the first place. Hence, there is a need to move towards a model of tourism that is responsible and compatible with these fragile landscapes.

1.3 Tourism, when practiced appropriately, is an important economic and educational activity. It has the scope to link to a wider constituency and build conservation support while raising awareness about the worth and fragility of such ecosystems in the public at large. It also promotes the non-consumptive use of wilderness areas, for the benefit of local communities living around and dependent on these fragile landscapes.

1.4 In the absence of proper planning and regulation, there has been a mushrooming of tourist facilities in recent years around tiger reserves which has led to the exploitation, degradation, disturbance and misuse of fragile ecosystems. It has also led to misuse of the term ‘ecotourism’, often to the detriment of the ecosystems and towards further alienation of local people and communities.

1.5 These Guidelines are applicable to areas in and around tiger reserves.

1.6 PRINCIPLES OF TOURISM IN AND AROUND TIGER RESERVES.

The persons who implement and participate in tourism activities shall, *inter alia*, practice the following principles, namely:—

- (a) adopt low-impact wildlife tourism which protects ecological integrity of forest and wildlife areas, secure wildlife values of the destination and its surrounding areas;
- (b) engage with Gram Sabhas as defined in the Scheduled Tribes and Other Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights), Act 2006 (FRA) and Panchayat (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA) to facilitate decision making;
- (c) ensure free participation and prior informed consent of Gram Sabhas and all other stake holders;
- (d) develop mechanisms to generate revenues from wildlife tourism for the welfare and economic up-liftment of local communities;

- (e) highlight the biodiversity richness, their values and their ecological services to people;
- (f) highlight the heritage value of India's wilderness and tiger reserves;
- (g) build environmental, cultural awareness and respect;
- (h) facilitate the sustainability of tourism enterprises and activities;
- (i) provide livelihood opportunities to local communities;
- (j) promote sustainable use of indigenous materials for tourism activities;
- (k) promote processes for forest dwellers to control and maintain their resources, culture and rights so as to minimize negative impacts.

2. GUIDELINES FOR DEVELOPING STATE TOURISM STRATEGY FOR TIGER RESERVES.

2.1 The following paragraphs provide the broad framework for each stakeholder.

2.2 Synergy and collaboration amongst the Central Government, and relevant State Government Departments, forest dwellers, local communities and civil society institutions are vital for ensuring successful implementation of the Guidelines.

2.1. State Governments.

2.1.1. The State-level Tourism and Ecotourism Strategy for Tiger Reserves shall be in tune with these guidelines. Ecologically sensitive land use policies related to tourism shall be specified by the State Government for the landscape surrounding tiger reserves. Adequate provisions shall be made to ensure that ecotourism does not get relegated to purely high-end, exclusive tourism, leaving out local communities. Relevant modifications in State rules and regulations should be carried out in order to ensure adherence to these standards by tourism developers and operators. All States Governments shall notify the Statelevel Tourism and Ecotourism Strategy within one year from the date of notification of these Guidelines.

2.1.2. The State Governments shall endeavour to develop a State-level policy to favour ecotourism in place of wildlife tourism as a comprehensive plan to ensure that the primary objective of tiger conservation is not compromised and inter alia, include:

- (i) maintaining integrity and connectivity of tiger reserves;

- (ii) local community rights, participation and benefit-sharing;
- (iii) sound environmental design and sustainable use of indigenous materials;
- (iv) conservation education and training;
- (v) adequate machinery for monitoring and evaluation of the impact of ecotourism activities on wildlife conservation and local communities;
- (vi) capacity building of local communities in planning, providing and managing ecotourism facilities;
- (vii) development of appropriate land use and water management planning and regulation for maintaining the ecological integrity of landscape in and around tiger reserves.

2.1.3. No new tourist infrastructure shall to be set up within the core or critical tiger habitat of tiger reserves, in violation of the provisions of the Wild Life (Protection) Act, 1972, and the directives of the Honourable Supreme Court.

2.1.4. The State Level Steering Committee under section 38U of the Wild Life (Protection) Act, 1972 shall review the implementation of the State-level Tourism and Ecotourism Strategy in Tiger Reserves.

2.1.5. The State Governments shall develop a system to ensure that gate receipts from tiger reserves are utilised by their management for specific conservation purposes and shall not to go as revenue to the State Exchequer. This will ensure that resources generated from tourism can be earmarked for protection, conservation and local livelihood development, tackling human-wild animal conflict and welfare measures of field staff.

2.1.6. Since the tourism industry in and around tiger reserves is sustained primarily from the non-consumptive use of wildlife resources and the local communities are the ones that bear the brunt of conservation, the State Governments may charge a conservation fee from the tourism industry for ecodevelopment and local community upliftment works. The conservation fee shall be decided on the number of beds in a facility, the duration of operation of the facility (seasonal or year round) and on a luxury classification system such as home stay (fee for which will not be charged up to a 6 bed facility), to high end (which will have the maximum quantum of the fee). The suggested fee structure may range between Rs. 500 to Rs. 3000 per room per month. The rate of conservation fee and tourist facility strata shall be determined by the State Government, and the fund thus collected

shall be earmarked to address local livelihood development, human-wildlife conflict management and conservation through ecodevelopment and not go to the State Exchequer as specified in 2.1.5 above.

2.1.7 The fund shall be administered by the Tiger Conservation Foundations with the Tourism Industry having a say in how and where this fund is to be utilized, and mechanisms for which need to be worked out at specific tiger reserves. The fund shall be used for all the villages located within or adjacent to the tiger reserves. Every State Government shall notify the rate of local conservation fee within a year from the date of notification of these Guidelines. The rate of fee shall be revised periodically taking into consideration the cost of operation. The rationale for a local conservation fee should be clearly explained to the public at large, through clear signages at local tourist facilities. The State Government shall put in place a transparent mechanism for utilisation of these funds involving the tiger reserve management through the Tiger Conservation Foundations and Gram Sabhas.

2.1.8. A Local Advisory Committee (hereinafter referred to as LAC) shall be constituted for each tiger reserve by the State Government. The LAC shall have the following functions, namely:

- (a) to review the tourism strategy with respect to the tiger reserve and make recommendations to the State Government;
- (b) to ensure computation of reserve specific carrying capacity and its implementation through periodic reviews;
- (c) to ensure site specific norms on buildings, and infrastructures in areas inside and close to tiger reserves, keeping in view the corridor value and ecological aesthetics;
- (d) to advise local self Government and State Government on issues relating to development of tourism in and around tiger reserves;
- (e) monitor regularly (at least half yearly) all tourist facilities in and around tiger reserves vis-à-vis environmental clearance, area of coverage, ownership, type of construction, number of employees, etc., for suggesting mitigation and retrofitting measures if needed;
- (f) monitor regularly activities of tour operators to ensure that they do not cause disturbance to animals while taking visitors into the tiger reserves;
- (g) to encourage tourism industry to augment employment opportunities for members of local communities.

2.1.9. Local Advisory Committee shall consist of:

- (a) Divisional Commissioner or an officer of equivalent rank to be nominated by the State Government - Chairperson;
- (b) Member/s of the State Legislature representing the area comprising of the concerned tiger reserve
- (c) District Collector/s
- (d) Tiger Reserve Field Director (Member Secretary)
- (e) Local Territorial Divisional Forests Officers
- (f) Honorary Wildlife Warden (if present)
- (g) Official of State Tourism Department
- (h) Official of the State Tribal Department
- (i) one Block Development Officer or Sub Divisional Magistrate to be nominated by the State Government
- (j) two Members of Local Panchayats to be nominated by the State Government
- (k) one Wildlife scientist to be nominated by the State Government
- (l) one Social scientist to be nominated by the State Government
- (m) one representative of the tourism sector to be nominated by the State Government
- (n) two local conservationists to be nominated by the State Government
- (o) two representative from a local, registered Civil Society Institution to be nominated by the State Government
- (p) Provided that the Gram Sabhas and in case of North Eastern States, the traditional village councils shall be recognized as equivalent to Panchayat Members, wherever such councils exist.

2.1.10 For tourism in a tiger reserve, the Tiger Conservation Foundation shall be the overseeing authority.

2.1.11 Terms of reference and tenure of the Local Advisory Committees shall be determined by the State Government.

2.2. Tiger Reserve Management in the context of tourism.

2.2.1 The Chief Wildlife Warden of the State shall ensure that each tiger reserve prepares a tourism plan, as part of the Tiger Conservation Plan vis-à-vis the technical Guidelines of the National Tiger Conservation Authority. The plan shall inter alia, include identification of corridor connectivity and important wildlife habitats and mechanisms to secure them. This site-specific tourism plan forming part of the Tiger Conservation Plan shall be approved as per the provisions of the Wild Life (Protection) Act, 1972. Prior to this approval, no new infrastructure for tourism (except for minor alterations in existing modest home stays) shall be allowed to be developed in and around tiger reserves.

2.2.2 The tourism plan shall, inter alia, include a monitoring mechanism, estimated carrying capacity (a suggested model mechanism to calculate carrying capacity, is provided in Annexure-I and Annexure-II, which may be modified on a site specific basis), tourism zones and demarcation of the area open to tourism on the basis of objective and scientific criteria.

2.2.3. The tourism plan should be consistent with the State Tourism and Ecotourism Strategy and shall also be approved by the LAC and the State Government.

2.2.4 The plan shall:

- (i) identify (using landscape ecological principles and tools) and monitor the ecologically sensitive areas surrounding tiger reserves, in order to ensure the ecological integrity of corridor and buffer areas, and prevent corridor encroachment;
- (ii) assess carrying capacity of the tiger reserve, at three levels: physical, real and effective and permissible carrying capacity of visitors and vehicles as well as residential facilities in and around the tiger reserve (in accordance with Annexure-I, Annexure-II). On the lines of the illustrative calculation provided for vehicular tourist visitation, carrying capacity needs to be computed on a site specific basis for tourist visitation involving elephant, boat and foot travel. Explore the possibility of technological tools (Global Positioning System, wireless, etc.) to manage traffic and spacing of tourist vehicles within tiger reserves;
- (iii) set a ceiling level on number of visitors allowed to enter a tiger reserve at any given time, based on the carrying capacity of the habitat;
- (iv) indicate the area open to tourism in the reserves to be designated as ‘eco-tourism zone’;

- (v) ensure visitor entry into tiger reserves through vehicles registered with the tiger reserve management, accompanied by authorized guide;
- (vi) develop a participatory community-based tourism strategy, in collaboration with local communities, to ensure long-term local community benefit-sharing, and promotion of activities run by local communities.
- (vii) develop codes and standards for privately-operated tourist facilities located in the vicinity of core or critical tiger habitats, eco-sensitive zones or buffer areas, with a view to, inter alia, ensure benefit and income to local communities;
- (viii) develop monitoring mechanisms to assess impact of tourism activities on the wildlife and its habitat so as to minimize them;
- (ix) develop generic guidelines for environmentally acceptable and culturally appropriate practices, and for all new constructions;
- (x) set up lists of Do's and Don'ts for visitors;
- (xi) provide for subsidized visits of students while fostering educational extension activities.

2.2.5. In the case of human animal conflicts, compensation shall be paid within the period as per Citizen's Charter, apart from immediate payment of ex gratia.

2.2.6. All tourism activities shall take place only in delineated 'tourism zones' indicated in the tourism plan. The vacant posts in tiger reserves shall be filled up since the staff is also required to manage some tourism in addition to their regular duties.

2.2.7. Tigers in India occur across varied habitats that range from high elevation mountain subtropical forests, tropical wet evergreen forests, mangrove swamps, tropical moist or dry deciduous forests and alluvial floodplain grasslands. The densities of large ungulates, the main prey of tigers, vary from 2 to over 60 animals per km² among these different habitats. Breeding tigress's are territorial, and the size of their territories adjust to prey density so as to successfully raise cubs. Male tiger territories cover the territories of two to four breeding tigress territories. Due to variation in habitat specific prey density, breeding tigress territories range from 20 to 200 km² in India. For a demographically viable population it is essential to have a core area that harbours a minimum of 20 to 25 breeding tigresses. For long-term genetic viability the minimum effective population size is believed to be about 500 individuals. Due to the variability in breeding tigress territory size and thus breeding tiger density, the core area needed can be generalized to be between 800-1200 km².

This core and surrounding buffer can then sustain a population of about 75 to 100 individual tigers to attain demographic viability. However, genetic viability is possible only through corridor connectivity within the larger landscape where dispersing individual tigers ensure genetic mixing between different source populations (tiger reserves) in a metapopulation framework. Current tourism zones where only tourist visits are permitted and there are no consumptive uses, tiger density and recruitment does not seem to be impacted. For this reason permitting up to 20% of the core/ critical tiger habitat as a tourism zone should not have an adverse effect on the tiger biology needs, which is subject to adherence to all the prescriptions made in these Guidelines.

2.2.7.1. There is also a need for fostering the buffer and peripheral areas for carrying out the greater part of ecotourism to benefit local communities.

2.2.8. Conservation of the tiger, our National animal, is the paramount objective of tiger reserves and generating public support through regulated tourism is an invaluable tool for harnessing public and community support for tiger conservation. Regulated tourism results in enhanced awareness and is of educational value especially for the younger generation. Non-consumptive regulated, low-impact tourism, could be permitted within core or critical tiger habitat without in any way compromising the spirit of core/critical tiger habitat for tiger conservation. With this importance of tourism in tiger conservation in mind, it is recommended that a maximum of 20% of the core or critical tiger habitat usage (not exceeding the present usage) for regulated, low-impact tourist visitation may be permitted. In case the current usage exceeds 20% the Local Advisory Committee may decide on a timeframe for bringing down the usage to 20%. Such area may be demarcated as tourism zone and there should be strict adherence to site specific carrying capacity. Restoration of buffer forest areas shall be done through its unified control under the respective Field Directors of tiger reserves vis-à-vis the Guidelines of the Project Tiger and the National Tiger Conservation Authority. Further, no new tourism infrastructure shall be created in the core areas. Existing residential infrastructure inside core or critical tiger habitats shall be strictly regulated to adhere to low ecological impacts as decided by the Local Advisory Committee on a site specific basis.

2.2.8.1. Any core area in a tiger reserve from which relocation has been carried out, shall not be used for tourism infrastructure.

2.2.9. Forest dwellers who have been relocated from core or critical tiger habitat to the Buffer shall be given priority in terms of livelihood generation activities related to community-based

ecotourism in the tiger reserve. Tiger reserve management shall make a special effort in this regard, besides a periodic review to ensure its compliance.

2.2.10. Tourism infrastructure shall conform to environment-friendly, low impact aesthetic architecture, including solar energy, waste recycling, rainwater harvesting, natural cross-ventilation, proper sewage disposal and merging with the surrounding habitat. Violations of these norms will be appropriately dealt with by the LAC. Any violation of the guidelines will be referred to the appropriate authorities under intimation to the NTCA, for taking action in accordance to the relevant provisions of the law.

2.2.11. The District Revenue and tiger reserve authorities shall ensure that all tourist facilities within a zone of influence (to be identified by the LAC) in the context of core/critical tiger habitats in tiger reserves must adhere to all environmental clearances, noise pollution norms, and are non-polluting, blending in with surroundings. Severe penalties must be imposed for noncompliance.

2.2.12. Permanent tourist facilities located inside core or critical tiger habitat, which are being used for wildlife tourism shall be phased out on a time frame decided by the LAC. Strict plans ensuring low impact adherence by these facilities shall be developed and approved by LAC for implementation. There shall be no privately run facilities such as catering, etc., inside the core or critical tiger habitat where night stay is permitted. Such existing facilities if any, are to be run by the Tiger Conservation Foundations.

2.2.13. All tourism facilities located within the zone of influence (as determined by the LAC) in the context of the tiger reserve shall adhere to pollution norms (noise, solid waste, air and water, etc.), under the respective laws or rules for the time being in force. Outdoor high intensity illumination shall not be utilized as it disturbs nocturnal wild animal activities.

2.2.14. There shall be a complete ban on burying, burning or otherwise disposing non-biodegradable or toxic waste in and around the tiger reserve. Proper plan for disposal for degradable waste shall be developed and strictly implemented.

2.2.15. Management of habitat to inflate animal abundance for tourism purposes shall not be practiced within the core or critical habitat. Visitors shall keep a minimum distance of more than 20 meter from all wildlife; cordoning, luring or feeding of any wildlife shall be prohibited. Minimum

distance between vehicles while spotting wildlife shall be maintained at 50 meters. Vehicles shall not monopolize a wildlife sighting for more than 15 minutes.

2.2.16. To avoid the number of visitors and vehicles exceeding carrying capacity, tiger reserve managers shall establish an advance booking system to control tourist and vehicle numbers. Rules of booking shall be transparent and, violators shall be penalized.

2.2.17. Tiger reserve authorities shall delineate an adequate and appropriate area for the visitor facility outside the protected area.

2.2.18. Tourism activities in a tiger reserves shall be under the overall guidance of the respective Tiger Conservation Foundations and the LACs.

2.3. Tourist facilities and Tour operators.

2.3.1. Tourism infrastructure must conform to environment-friendly, low impact, low height aesthetic architecture; renewable including solar energy, waste recycling, water management, natural cross-ventilation, no use of asbestos, discharge of only treated sewage, no air pollution, minimal outdoor lighting, and merging with the surrounding landscape.

2.3.2. The use of battery operated vehicles shall be encouraged to minimize pollution wherever terrain permits.

2.3.3 A 'curriculum' shall be developed for training of guides and drivers in the art, craft and ethics of wildlife tourism, resulting in certification. All guides and drivers shall compulsorily go through a short course in interpretation and rules and regulations followed by an oral examination before being certified by the Tiger Conservation Foundation. Courses may be scheduled during the nontourist season. All certified guides and drivers shall wear appropriately designed uniforms with name tags and badges. This will instil a sense of pride, discipline and accountability. Prior to every tourist season, certified guides and drivers shall go through a refresher course or workshop. These shall also build up their capacity to identify birds and provide natural history information on other species, to slowly wean them away from a tiger-centric obsession. A periodic assessment of their performance shall be reviewed by the LAC before reissuing their licences.

2.3.4. All tourist facilities falling within the zone of influence of a tiger reserve shall be reviewed regularly by the Local Advisory Committee vis-à-vis environmental clearance, area of coverage, ownership, type of construction, number of employees, etc., for suggesting mitigation and retrofitting measures if needed.

2.3.5. All tourist facilities, old and new shall aim to generate at least 50% of their total energy and fuel requirements from alternate energy sources that may include solar and biogas.

2.3.6. The use of wood as fuel shall be prohibited, except for campfires for which wood must be procured from State Forest Department or the Forest Development Corporation depots.

2.3.7. In order to allow free passage to wildlife, developments shall be sensitive to the conservation of flora and fauna, and the corridor value of the area in and around tiger reserves.

2.3.8. Tourist facilities and tour operators shall not cause disturbance to animals while taking visitors on nature trails.

2.3.9. Any violation of the guidelines shall be referred to the appropriate authorities under intimation to the National Tiger Conservation Authority, for taking action in accordance to the relevant provisions of the law.

2.4. Temple and Pilgrimage Boards.

2.4.1. Pilgrim sites located inside tiger reserves shall be in accordance with the Forest (Conservation) Act, 1980, Wild Life (Protection) Act, 1972 and the Environment Protection Act, 1986 to prevent any further expansion. This shall be periodically reviewed by the LAC.

2.4.2. All transit camps and places of stay for such pilgrimage shall be restricted to nominated days in a year. The protected area managers shall work with the temple authorities to develop a system for controlling the number of pilgrims so as to maintain the ecological integrity of the area. This mechanism shall be developed within three years of the notification of these Guidelines.

2.4.3. All rules relating to tourism facilities including noise, building design, use of alternate energy and free passage to wildlife shall apply to such pilgrim facilities.

2.4.4 Temple boards shall negotiate terms of revenue sharing with local communities and channel a minimum of 10 percent of gross revenue collected into development of local communities through the Gram Sabha.

2.4.5 The tourist operators, drivers and temple controlling authorities shall be given an exposure on the value of forest ecosystem and their ecological services and alongwith the do's and don'ts during visits to forests and tiger reserves.

2.5 These Guidelines shall be applicable to the tiger reserves notified under section 38V of the Wild Life (Protection) Act, 1972. The State Government shall lay down Guidelines on similar lines for tourism in other protected areas.

2.6 Contravention of any provision of these guidelines or conditions laid therein by any person or organization shall be liable of an offence under subsection (2) of 38-O of the Wild Life (Protection) Act, 1972.

ANNEXURE-E

DETAILS OF PROPOSED TOURISM ZONE IN CORE OF TADOBA-ANDHARI TIGER RESERVE

Range	Name of Road	Length (k.m.)
Tadoba	Tadoba to Khatoda	9.00
	Chital Road	1.50
	Tadoba to Nawegaon Gate	7.50
	Nawegaon to Core Boundary	3.40
	Jamun bodi Road	3.00
	Tadoba to Jamni	4.00
	Jamni Chouki to Kolara Gate	7.00
	Khatoda to Jamni	7.00
	Jamni Chowk to Pandharpauni	5.00
	Kalaamba to Pandarpauni	4.00
	Waghai to Compt. 97	3.50
	Khatoda to Khutwanda	5.00
	Unidentified Jamni village Road	17.00
	Unidentified Navegaon village Road	23.00
	Total	99.90
Moharli	Moharli to Khatoda	11.20
	Telia to Andhari (Katarni line)	4.00
	Telia Round	4.90
	Yenbodi Road	1.75
	2 nd Cross Road	1.60
	Jamunzora circular road	3.50

	Aswalhira Circular Road	3.00
	Waghdoh Circular Road	7.00
	Total	36.95
Kolsa	Kolsa to zari	7.00
	Kolsa to Pangdi	7.00
	Kolsa to Shiwanzari	7.00
	Raiba-Kuwani-Pangdi	3.30
	Kolsa-Kuwani Line	3.50
	Total	27.80
	Grand Total	164.65

ESTIMATION OF VISITOR CARRYING CAPACITY

(Based on NTCA Guidelines dated 15/10/2012)

- a) Physical Carrying capacity (PCC) :- This is the “maximum number of visitors that can physically fit in to a defined space, over a particular time”. It is expressed as :

$$PCC = A \times V/a \times R.F.$$

Where, A = available area for public use

$$V/a = \text{one Visitor} / m^2$$

RF = rotation factor (number of visits per day)

In order to Measure the PCC of TATR, the following criteria have been taken into account.

- Only vehicular movements on forest roads are permitted.
- The “Standing area is not relevant, but “closeness” between vehicles is important.
- There is a required distance of at least 500 m.t. betⁿ 2 vehicles to avoid dust (2 vehicle / km.)
- At least 3 ½ hours are needed for a single park excursion.
- The P.A. is open to tourist for 9 months in a year and 9 hours per day.
- Linear road length within the park where tourist are allowed to move is more relevant than area, and total lengths are ;

Tadoba	Moharli	Kolsa	Total
99.90 km	36.95 km	27.80 km	164.65 km

- Due to constant vehicular use the entire road length of 247 km is prone to erosion out of which around 40 km length is of medium erosion risk and 30 km is high erosion risk.
- Rotation Factor (RF) = $\frac{\text{Opening Period}}{\text{Average time of one visit}}$
 $= \frac{9/_{3.5}}{2.57} = 2.57 \text{ say } 2.60$

$$\begin{aligned} \text{Physical Carrying Capacity} &= 164.65 \times 2 \times 2.60 = 856.18 \\ &856.18 \text{ visit / day.} \end{aligned}$$

- b) Real Carrying capacity (RCC) :- RCC is the maximum permissible numbers of visits to a site, once the “reductive factors (Corrective)” derived from the particular characteristics of the site have been applied to the PCC. These reductive factors are based on biophysical, environmental, ecological, social and management.

$$RCC = PCC (-) Cf_1 - Cf_2 \dots\dots\dots Cf_n$$

Where Cf is a corrective factor expressed as a percentage. Thus the formula for calculating RCC is

$$RCC = PCC \times \frac{100 (-) Cf_1}{100} \times \frac{100 (-) Cf_2}{100} \dots\dots\dots 100 (-) Cf_n$$

Corrective factors one site specific and expressed in percentage as below :

$Cf = \frac{M. 1}{Mt.} \times 100$	Where Cf	=	Corrective factor
	One	=	Limiting magnitude of the variable
	Mt.	=	Total magnitude of the variable

I) Road erosion :

Total Length 164.65 km (ME)
 Medium erosion risk 30 Km (Weighing factor 2)
 High erosion risk 20 Km (weighing factor 3)
 $Me = 30 \times 2 + 20 \times 3 = 60 + 60 = 120 \text{ Km.}$
 $Cfe = 120 / 164.65 \times 100 = 72.88 \text{ or } 73 \%$

II) Disturbance to wildlife factor :

For Chittal = $\frac{2}{10} \times 100 = 20 \%$
 For Tiger = $\frac{2}{10} \times 100 = 20 \%$
 Over all corrective factor
 $20 + 20 = 40\%$

III) Temporary Closing of roads for repair etc. :

$$\frac{\text{Limiting week/year}}{\text{Total week/year}} \times 100 = \frac{2}{40} \times 100 = 5\%$$

$$\text{RCC} = 856.18 \times \frac{100(-)73}{100} \times \frac{100(-)40}{100} \times \frac{100(-)5}{100}$$

$$856.18 \times 0.27 \times 0.60 \times 0.95 = 131.77 \text{ visit/day}$$

C) Effective permissible carrying capacity (ECC) :

ECC is the maximum numbers of visitor's that a site can sustain, given the management capacity (mc) available. ECC is obtained by multiplying the real carrying capacity (RCC) with the management capacity. MC is defined as the sum of conditions that PA management requires if it is to carry out its function at the optimum level. Limitation in management like absence of special staff for managing tourists, lack of even protection staff and infrastructure limits the RCC. The staff position in core is good hence the management capacity for Tadoba Andhari Tiger Reserve is taken as 0.98.

$$\begin{aligned} \text{ECC} &= \text{RCC} \times \text{MC} \\ &= 131.77 \times 0.95 = 125.18 \text{ say } 125 \text{ Vehicle per day.} \end{aligned}$$

So the 129 vehicle should be allowed over 8.66 hours of park open time.

Hence Visitor carrying capacity of Tadoba-Andhari Tiger Reserve is 125 vehicles per day. Distribution for each gate will be decided by Field Director, Tadoba-Andhari Tiger Reserve.

**दिनांक १०.०१.२०१३ रोजी झालेल्या निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची
बैठकीचे कार्यवृत्तांत**

राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण पर्यावरण व वन मंत्रालय यांची दिनांक १५/१०/२०१२ ची मार्गदर्शक सूचना व सर्वोच्च न्यायालय नई दिल्ली यांचे दिनांक १६/१०/२०१२ चे सिव्हील अपीलेशन क्र. २१३३९/२०११ मधील आदेशाला अनुसरून महाराष्ट्र शासन महसूल व वनविभाग निर्णय क्र. डब्ल्युएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१, दिनांक ९/११/२०१२ अन्वये ताडोबा-अंधारी प्रकल्पासाठी निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची स्थापना करण्यात आली आहे. ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचा प्रारूप निसर्ग पर्यटन आराखडा तयार झालेला आहे. सदर आराखडा वर प्राथमिक चर्चेसाठी विभागीय आयुक्त, नागपूर विभाग यांचे अध्यक्षतेखाली विस कलमी कार्यक्रम सभागृह जिल्हाधिकारी कार्यालय, चंद्रपूर इथे स्थानिय सल्लागार समितीची प्रथम बैठक आयोजित करण्यात आली होती. सभेत सोबत जोडलेल्या यादी प्रमाणे सदस्य उपस्थित होते.

सभेच्या सुरुवातीला अध्यक्ष महोदय व इतर सर्व उपस्थितांचे स्वागत करण्यात आले. समितीची प्रथम सभा असल्याने उपस्थितांनी आपले परिचय करून दिले. अध्यक्ष महोदयाच्या परवानगीने सभेला सुरुवात करण्यात आली.

सर्व प्रथम श्री. व्ही.आर. तिवारी, मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर सदस्य सचिव यांनी सदर स्थानिय सल्लागार समितीचे गठनाची भूमिका व त्यांचे कर्तव्य बाबत सभागृहाला माहिती दिली. ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे कोर व बफर क्षेत्रासाठी प्रारूप निसर्ग पर्यटन आराखडा ची मूळ तत्वे सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका व राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण, नई दिल्ली यांनी व्याघ्र प्रकल्पात निसर्ग पर्यटनासाठी जारी केलेल्या मार्गदर्शन सूचना बाबत सभागृहाला माहिती दिली.

प्रस्तावनानंतर अध्यक्ष महोदयांनी आज निसर्ग पर्यटन प्रारूप आराखडा वर प्राथमिक चर्चा घेणे हा एकच विषय कार्यसूचीवर असल्याने प्रारूप आराखडाचे प्रत्येक तरतूदीचे प्रझेन्टेशन करून आराखडा आंगल भाषेत असल्याने मराठीत सभागृहासमोर विवेचना करावी असे ठरविले. त्यानुसार सदस्य सचिव यांनी सभेसमोर प्रारूप आराखड्याच्या प्रत्येक तरतूदीबाबत तपशिलवार पावर पाईट प्रझेन्टेशन करून मराठी भाषेत विवेचन केले व सोबतच सदस्याचे मत जाणून घेऊन त्यावर तपशिलवार चर्चा सुध्दा झाली. प्रारूप आराखड्याचे प्रझेन्टेशन दरम्यान विविध सदस्यांनी उपस्थित केलेले मुद्दे व त्यावर चर्चानंतर घेतलेले निर्णय खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क.	सदस्यांचे नांव	उपस्थित मुद्दे	मुद्यावरील निर्णय
१	जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर	कक्ष निहाय निसर्ग पर्यटन झोन आहे कक्षाची विभागणी करता येत असले तर करावी.	कक्ष हे वनाचे प्राथमिक वर्षानुवर्षे चालणारे घटक असल्याने कक्षाची विभागणी पर्यटन झोन च्या कारणामुळे करता येणार नाही.
२	श्री. शफीक अहमद, रोटरी क्लब	कोळसाला मोहली झोनशी जोडल्यास चांगले होईल.	मोहली, कोळसा झोनला जोडल्यास पर्यटन झोन २०% च्या वर जाईल ते करणे शक्य नाही.
३	श्री. योगेश दुधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी	कोळसा हे पर्यटकासाठी कमी आकर्षणाचे झोन असल्याने पर्यटकाचे आकर्षण वाढविण्यासाठी कोळसा झोन चे दर इतर झोन पेक्षा निम्मे करण्यात यावे.	याबाबत विचार करुन दर निश्चित करण्याचे अधिकार टायगर कंझर्व्हेशन फाऊंडेशन चे नियामक मंडळाला असल्याने त्यांना प्रस्ताव सादर करता येईल. तशी टिप निसर्ग पर्यटन आराखड्यात करण्यात यावी.
४	श्री. धनंजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	कोळसा इथे पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी त्या झोन मधील रस्ते दुरुस्त करुन त्या ठिकाणी सुविधा वाढविणे गरजेचे आहे.	याबाबत विचार करता येईल. तशी टिप निसर्ग पर्यटन आराखड्यात समाविष्ट करण्यात यावी.
५	अध्यक्ष तथा विभागीय आयुक्त, नागपूर	क्षेत्र संचालक यांच्यासाठी ठेवलेला १५% कोटा कमी करता येते का तपासावा.	सदर १५% कोटा म्हणजे प्रत्येक ब्लॉकसाठी प्रती फेरी फक्त ३ वाहने होतात. त्यामानाने कोटा जास्त नाही. परंतु याबाबत उपयोग पाहून कमी करता येईल तशी तरतूद निसर्ग पर्यटन आराखड्यात करण्यात यावी.
६	अध्यक्ष तथा विभागीय आयुक्त, नागपूर जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर श्री. धनंजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	राज्य शासनाच्या दि. ९/११/१२ निर्णयात पर्यटक रस्ता जाणारा कक्ष किंवा रस्त्याचे दोन्ही बाजूला विहीत रुंदीचे क्षेत्र गृहीत धरुन पर्यटन झोन बनविण्याची तरतूद आहे. विहीत रुंदीची तरतूद चा उपयोग केल्यास कमी क्षेत्र निसर्ग पर्यटनासाठी उघडे राहील. तरी दोन्ही प्रकारचे मॉडल तयार करुन सभेसमोर ठेवायला पाहीजे होते. जेणे करुन सर्वकष विचार करुन एकाला मान्यता देता आली असती.	वन्यजीव व्यवस्थापनाचे वैज्ञानिक तत्व विचारात घेता पर्यटन झोन हे एकाच बाजूला मर्यादित ठेवून संपूर्ण क्षेत्राचे रस्ते निसर्ग पर्यटनासाठी खुले करुन इनव्हायोलेट (inviolable) क्षेत्र अनेक लहान तुकड्यात विभाजित करणे योग्य नसल्याने रस्ता रुंदीचा पर्याय निवडण्यात आला नव्हता असे सदस्य सचिव यांनी सभेला सांगितले. त्यावर चर्चा होऊन शासन निर्णयात तशी तरतूद असल्याने दोन्ही प्रकारचे मॉडल तयार करुन पुढील सभेत ठेवण्याचे निश्चित करण्यात आले.

७	अध्यक्ष तथा विभागीय आयुक्त, नागपूर	स्थानिय लोकांची क्षमता वाढविण्याबाबत अधिकची तरतूद करणे जरूरी आहे.	प्रशिक्षणाबाबत तरतूद आराखड्यात आहे ती वाढविण्यात यावी.
८	श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक तथा इको प्रो अध्यक्ष	नो-गो झोन मधील व्यक्तीगत होम स्टे साठी कडक अटी व शर्ती नमूद करणे जरूरी आहे. अन्यथा होम स्टे च्या नावावर अमर्यादीत आचरण करणारे रिसार्ट उभे होतील.	कडक अटी व शर्ती बाबत आराखड्यात तरतूद करण्यात यावी.
९	अध्यक्ष तथा विभागीय आयुक्त नागपूर जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर	नो-गो झोन मध्ये अस्तित्वात असलेले पर्यटन इमारती तसेच गो झोन मधील अस्तित्वात असलेले व नवीन तयार होणाऱ्या इमारती बाबत तपशिलवार नियमन व त्याची अंमलबजावणी बाबत तरतूद असणे जरूरी आहे.	याबाबत मुलभूत नियमन आराखड्यात करण्यात आलेले आहे. प्रत्येक बाबीचा सुक्ष्म तपशिल आराखड्यात समाविष्ट करणे शक्य नाही. स्थानिय सल्लागार समिती नंतर याबाबत तज्ञ लोकांची सल्ला घेऊन नियमन तयार करू शकतील. तशी तरतूद आराखड्यात करण्यात यावी.
१०	मा. श्री. नानाजी शामकुळे, आमदार	प्रत्येक नो-गो झोन मध्ये सद्या पर्यटन बाबत कोणत्या खाजगी शासकीय व पंचायती व्यवस्था उपलब्ध आहे. त्याची प्रत्येक गावात प्रत्यक्ष जाऊन पाहणी करून नोंद करून घेणे जरूरी आहे. जेणे करून त्याबाबत पुढे गुंतागुंती निर्माण होणार नाही व नवीन व्यवस्थेला संबंधित ग्राम पंचायत कडून मंजूरी देतांना मर्यादा येईल.	याबाबत व्यवस्थापन आराखड्यात तरतूद करण्यात यावी.
११	श्री. धनंजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	विदेशी पर्यटकासाठी प्रवेश शुल्क वाढविण्यात यावे.	प्रवेश शुल्क ठरविणे हे या समितीचे कार्यक्षेत्र नाही. याबाबत फाऊंडेशन चे नियामक मंडळाच्या सभेत चर्चा करता येऊ शकेल.
१२	मा.श्री. नानाजी शामकुळे, आमदार	<ul style="list-style-type: none"> महत्वाच्या ठिकाणी उदा. मोहर्ली, कोलारा, पांगडी या ठिकाणी श्रीमंत लोकांसाठीच खाजगी व शासकीय पर्यटन व्यवस्था उपलब्ध आहे व होत आहे. मात्र गरीब लोकांसाठी पर्यटनासाठी थांबण्याकरीता व्यवस्था नाही. शासनातर्फे तशी तरतूद होणे जरूरी वाटते. 	पर्यटन आराखड्यात याबाबत सूचनाचा समावेश करण्यात यावा.

		<ul style="list-style-type: none"> कोर/बफर क्षेत्रातील जंगलात पाणी व चान्याची व्यवस्था वाढविण्यात यावी. जेणे करुन वन्यप्राणी जंगला बाहेर येणार नाही. 	सदर विषय पर्यटनाशी निगडीत नसल्याने आराखड्यात याबाबत उल्लेख नाही. व्याघ्र प्रकल्पाच्या संवर्धन आराखड्यात याबाबत तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.
--	--	---	---

सर्वात शेवटी श्री. गि.कृ. वशिष्ठ, उपसंचालक (कोर), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर यांनी सर्वांचे आभार व्यक्त केले, व सभा संपल्याचे जाहीर करण्यात आले

कार्यवृत्तांला अध्यक्ष तथा विभागिय आयुक्त नागपूर यांची अनौपचारिक मान्यता घेण्यात आलेली आहे.

स्वा/-
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर

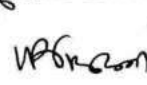

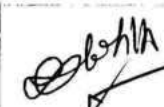
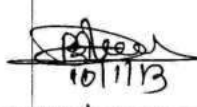

बैठकीची उपस्थिती

दिनांक 10/01/2013

विषय :- ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे निसर्ग पर्यटन आराखड्याला मंजूरीसाठी स्थानिय सल्लागार समितीची सभा आयोजित करणेबाबत.

विभागीय आयुक्त नागपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेमध्ये उपस्थित अधिकारी/ पदाधिकार्यांचा तपशिल

बैठकीचे स्थळ :- जिल्हाधिकारी कार्यालय, चंद्रपूर

अ. क्र.	अधिकारी/ पदाधिकार्यांचे नांव व पदनाम	मोबाईल क्रमांक	कार्यालयीन फोन क्रमांक	स्वाक्षरी
1	श्री. व्ही. सी. गोपाकरेश आयुक्त, नागपूर विभाग			
2	सा. श्री. नागपूर स्थानिक विकास आयुक्त, चंद्रपूर विभाग			
3	सा. श्री. बि. डार निवारी श्री. निवारी ना. व. व. प. चंद्रपूर		9422177456	
4	श्री. विष्णू साधुमार जिल्हाधिकारी चंद्रपूर			
5	श्री. सी. धनंजयकुमार अवधूत, चंद्रपूर चंद्रपूर विभाग	9890954572		
6	श्री. विरेश पुनवट विभागीय पदाधिकारी-1 ना. व. व. प. चंद्रपूर उपस्थित	9422839551	07172 251414	
7	श्री. मंगल ठोरा कुठ मंगल ठोरा धारणी व परंपरा कोलरा	9881712159		
8	श्री. मती पुनवट वसुंधरा वारि विभाग तथा मंगल वसुंधरा व रसिक वसुंधरा	9822467227		
9	श्री. वंदे धोत्रे मंगल वसुंधरा व रसिक चंद्रपूर	9370320746	07172 274019	

10	धनंजय बापट गायक पर्यटन सेवा मंडळ प्रतिनिधि	9424 - 01516	0712 2541415	धनंजय बापट, (022) Bapat.
11	श्री शक्तीक हाडभट्ट प्रतिनिधि रोडरी कलेक्ट चंद्रपुर	982222 9812	0712 251510(0) 254477(4)	S.H.
12	श्री विजयेंद्र मेधाभ प्रतिनिधि स्वावलंबी वृद्धश्री पर्यावरण संरक्षण सेवा समिती वरुण	932600 4083	-	am
13	श्री लख आर जाधवकर जानकी गणपती मठ चंद्रपुर सांताफिक मंडळी वरुण	82757736 61	-	Dr.
14	श्री योगेश दुधपचार श्रीन लेनेट सोसायटी चंद्रपुर स्वावलंबी पर्यावरण सेवा समिती वरुण	9960011370	0712 - 270419	Yadav
15	श्री विकास भावाने मु.पो. मोहळी (सरपंच) व.जि. चंद्रपुर	7304170704	-	Vikas
16	श्री रविंद्रचिंधु गकरे उ.वि. अ. वरुण	986045667	-	Bhaskar
17				
18				
19				
20				
21				
22				

ANNEXURE H

दिनांक ११.०२.२०१३ रोजी झालेल्या निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची बैठकीचे कार्यवृत्तांत

महाराष्ट्र शासन महसूल व वनविभाग निर्णय क्र. डब्ल्युएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१, दिनांक ९/११/२०१२ अन्वये ताडोबा-अंधारी प्रकल्पासाठी निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची व्दितीय सभा मा.ना. संजय देवतळे, मंत्री पर्यावरण व सांस्कृतीक कार्य महाराष्ट्र राज्य यांचे अध्यक्षतेखाली विभागीय आयुक्त, नागपूर यांचे सभागृहात दिनांक ११/०२/२०१३ रोजी दुपारी ३.०० वाजता आयोजित करण्यात आली सभेत उपस्थित सदस्याची यादी सोबत जोडली आहे.

सभेच्या सुरुवातीला सर्व उपस्थिताचे स्वागत करण्यात आले व अध्यक्ष महोदयांच्या परवानगीने सभेची सुरुवात करण्यात आली.

१) दिनांक १०/०१/२०१३ ला झालेल्या सभेचे कार्यवृत्तांत चे वाचन करण्यात आले. उपस्थित केलेले मुद्दे व त्यावर झालेले निर्णयानुसार झालेल्या कार्यवाहीची माहिती सभेला देण्यात आली.

२) दिनांक १०/०१/२०१३ च्या सभेत झालेल्या निर्णयानुसार निसर्ग पर्यटन योजनेत केलेल्या सुधारणासह सुधारित निसर्ग पर्यटन आराखड्याचे संगणक प्रस्तुतीकरण सदस्य सचिव यांनी केले व सभेला प्रत्येक तरतूदी बाबत तपशिलवार माहिती देण्यात आली.

३) दिनांक १०/०१/२०१३ च्या सभेत ठरल्याप्रमाणे कोर झोन मध्ये पर्यटन झोन निर्मितीचे दोन्ही पर्याय (अ) रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला २० मीटर रुंदी हे निसर्ग पर्यटन झोन गृहीत धरून पर्याय । व (ब) ज्या कक्षा मधून पर्यटन रस्ता जातो त्या कक्षाचे संपूर्ण क्षेत्र निसर्ग पर्यटन झोन गृहीत धरून पर्याय ॥ सभे समक्ष नकाशासह ठेवण्यात आले. दोन्ही पर्यायावर तपशिलवार चर्चा करून सर्व सदस्याचे मत घेण्यात आले. श्री. बंडू धोत्रे, श्री. योगेश दुधपचारे, श्री. कल्याणकुमार, उपसंचालक (बफर), श्री. वि.रा. तिवारी, मुख्य वनसंरक्षक तथा सदस्य सचिव यांनी पर्याय ॥ वन्यजीव व्यवस्थापनाचे दूरगामी फायद्यासाठी योग्य राहिल असे मत व्यक्त केले. श्री. धनंजय बापट, श्री. विलास शेंडे, सरपंच मोहर्ली, मा.श्री. नानाभाऊ शामकुळे, आमदार, श्री. विजय वाघमारे, जिल्हाधिकारी यांनी पर्याय । व पर्याय ॥ मध्ये जास्त फरक नसून त्यामुळे कोळसा, मोहर्ली व ताडोबा क्षेत्र एकमेकाशी जोडले जाईल व सदर पर्याय राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधीकरण व महाराष्ट्र शासनानी सर्व विचार अंती उपलब्ध करून दिला असल्याने पर्याय । स्विकारण्याबाबत मत व्यक्त केले.

दोन्ही पर्यायावरील अनुकूल प्रतिकूल मत ऐकून त्यावर तपशिलवार चर्चे अंती अध्यक्ष महोदयांनी पर्याय । (रस्ता रुंदीनुसार निसर्ग पर्यटन झोन निश्चिती) स्विकारण्याची सभेला सूचना केली. त्यानुसार एकमताने पर्याय । मान्य करण्यात आले.

४) निसर्ग पर्यटन योजनेच्या अनुच्छेद ११.१२ मध्ये राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणानी दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार व्याघ्र प्रकल्पाच्या सभोवतील "इकोलॉजीकल सेन्सीटिव एरिया" म्हणून आयडेंटिफाय केलेल्या गावाबाबत सखोल चर्चा करण्यात आली. सदर क्षेत्राला "नो गो" म्हणून संबोधण्यात आल्यामुळे सदर क्षेत्रात येण्या-जाण्यास बंदी होईल असे भ्रम निर्माण होत असल्याने सदर क्षेत्राला "नो गो" असे संबोधण्यात येऊ नये, असे निश्चित करण्यात आले. सदस्य सचिव यांनी सदर इकोलॉजीकल सेन्सीटिव क्षेत्रात नवीन रिसोर्ट किंवा इतर पर्यटक सुविधा येण्यावर बंदी राहिल. मात्र अस्तित्वात असलेले रिसोर्ट वर तसेच अस्तित्वात

असलेले स्थानिकाचे होम स्टे व नवीन होम स्टे वर बंदी होणार नाही हे स्पष्ट केले. यादीत समाविष्ट २२ गावाचे ठिकाण व इकोलॉजीकल सेन्सिटिविटी बाबत गावनिहाय तपशिलवार चर्चा झाली. श्री. बंडू धोत्रे यांनी सदर २२ गावा व्यतिरिक्त घोसरी व वडाला गावाचे सुध्दा सदर यादीत समावेश करण्याची सूचना केली व त्या भागात दर वर्षी वाघ व इतर वन्यप्राण्यांचे भ्रमण होत असल्याचे सभे समक्ष सांगितले. सदर दोन्ही गावाची भौगोलिक स्थिती कोर पासून त्यांची स्थिती बाबत चर्चा करून सभेनी घोसरी हे गांव सदर यादीत समाविष्ट करण्यास मान्यता दिली. सदर यादीतील समाविष्ट गावात अस्तित्वात असलेले रिसोर्ट चे मालकांची मोनोपली होईल असे मत विभागीय आयुक्तांनी व्यक्त केले. त्यावर चर्चा होवून अस्तित्वात असलेले रिसोर्ट ची क्षमता वाढविण्यावर बंदी राहील अशी अट टाकण्यात यावी असे एकमताने ठरले. वरील विषयावर सखोल चर्चा होऊन २२ गावे व १ नवीन गांव घोसरी असे २३ गावे समाविष्ट करण्याबाबत एकमताने निर्णय घेण्यात आले.

५) प्रवेशासाठी असलेली २ तासाची वेळ ३ तासा पर्यंत वाढविण्याबाबत अध्यक्ष महोदयांनी सूचविले. त्यावर चर्चा करून सदर सूचना सभेनी मान्य केली.

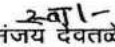
६) खाजगी जिप्सी किंवा केंटर फाऊंडेशन कडे नोंदणी करताना इको समिती नंतर स्थानिय लोक व नंतर स्थानिय रिसोर्टचे प्रत्येकी-१ वाहन सुध्दा नोंदणीकृत करण्यात यावे. या श्री. धनंजय बाबट यांची सूचनेला सभेनी मान्यता दिली.

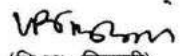
७) ऑनलाईन रिजर्वेशन साठी ठेवण्यात आलेली ७०% क्षमतेला सभेनी मान्यता दिली. पण स्थानिय लोकांची मागणी वाढल्यास त्याबाबत एक वर्षानंतर पुर्नविलोकन करण्याची तरतूद असावी असे अध्यक्ष महोदयांनी सूचविले. त्यांना सभेने मान्यता दिली.

सभेत परिपूर्ण चर्चेनंतर वरीलप्रमाणे सूचविलेल्या सूचना समाविष्ट करून घेण्याच्या अटीवर ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे निसर्ग पर्यटन योजना २०१३-१४ ते २०१७-१८ ला स्थानिय सल्लागार समितीनी मान्यता दिली.

सभेच्या शेवटी श्री. कल्याणकुमार, उपसंचालक (बफर), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर यांनी सर्वांचे आभार व्यक्त करून अध्यक्ष महोदयांच्या परवानगीने सभा संपल्याचे जाहीर केले.

(बी.व्ही. गोपलरेड्डी)
सह अध्यक्ष
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
आयुक्त,
नागपूर विभाग, नागपूर

(संजय देवतळे)
अध्यक्ष
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
मंत्री,
पर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य,
महाराष्ट्र राज्य

(वि.रा. तिवारी)
सदस्य सचिव,
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर

बैठकीची उपस्थिती

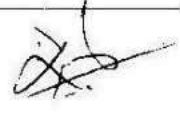

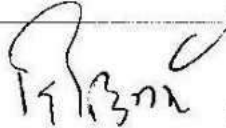

दिनांक 11/02/2013

विषय :- ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे निसर्ग पर्यटन आराखड्याला मंजूरीसाठी स्थानिय सल्लागार समितीची सभा आयोजित करणेबाबत.

मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री पर्यावरण व सांस्कृतीक कार्य, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेमध्ये उपस्थित अधिकारी/ पदाधिकाऱ्यांचा तपशिल

बैठकीचे स्थळ :- विभागीय आयुक्त कार्यालय, नागपूर

वेळ : दुपारी 3.00 वाजता

अ. क्र.	अधिकारी/ पदाधिकाऱ्यांचे नांव व पदनाम	पदसिध्द	स्वाक्षरी
1	मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री पर्यावरण व सांस्कृतीक कार्य, महाराष्ट्र शासन	सदस्य	
2	मा. आमदार श्री. विजय वडेहीवार	सदस्य	अनुपस्थित
3	मा. आमदार श्री. नानाभाऊ श्यामकुळे	सदस्य	
4	श्री. बी.व्ही. गोपालरेड्डी, भाप्रसे विभागीय आयुक्त, नागपूर	अध्यक्ष	
5	श्री. व्ही.आर. तीवारी, भावसे मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य सचिव	
6	श्री. विजय वाघमारे, भाप्रसे जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर	सदस्य	
7	श्री. पी. कल्याणकुमार, भावसे उपसंचालक (बफर), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य	
8	श्री. एस.डी. डोडल उपसंचालक (कोर), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य	अनुपस्थित

9	श्री. प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर	सदस्य	अनुपस्थित
10	श्री. अपर आदिवासी आयुक्त, नागपूर	सदस्य	अनुपस्थित
11	श्री. उप विभागीय दंडाधिकारी, चंद्रपूर	सदस्य	अनुपस्थित
12	श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक, चंद्रपूर तथा अध्यक्ष इको-प्रो संस्था	सदस्य	Bondhu
13	श्री. विलास भगवान शेंडे सरपंच, मोहली	सदस्य	विश्वनाथ
14	कु. मंगला बळीराम धारणे, सरपंच, कोलारा	सदस्य	मंगला
15	श्रीमती पुनम धनवटे, वन्यजीव तज्ञ तथा मानद वन्यजीव रक्षक, चंद्रपूर	सदस्य	अनुपस्थित
16	श्री. धनजंय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य	(अ) बापट
17	श्री. शफीक अहमद, प्रतिनिधी रोटरी क्लब चंद्रपूर	सदस्य	शफीक
18	श्री. विरेंद्र मेश्राम, स्वावलंबी बहुउद्देशीय पर्यावरण संरक्षण सेवा समिती ता.मुल. जि.चंद्रपूर	सदस्य	वि.म.
19	श्री. योगेश दूधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी स्थानिय पर्यावरण तज्ञ	सदस्य	योगेश
20	श्री. एम.आर. जांभुळकर, सामाजिक संशोधक	सदस्य	अनुपस्थित
21	कविता रायपुरकर, प्राध्यापिका वन्यजीव संशोधक प्रतिनिधी गोडवाळा विद्यापीठ	सदस्य	अनुपस्थित

ANNEXURE I

दिनांक २०/५/२०१३ रोजी निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची बैठकीचा कार्यवृत्तांत.

महाराष्ट्र शासन महसूल व वनविभाग निर्णय क्रमांक डब्ल्युएलपी-२०१२/प्र.क्र.३०९/फ-१, दिनांक ९/११/२०१२ अन्वये ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पासाठी निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समितीची तृतीय सभा मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री पर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांचे अध्यक्षतेखाली विभागीय आयुक्त, नागपूर यांचे सभागृहात दिनांक २०/५/२०१३ रोजी सकाळी ११.०० वाजता आयोजित करण्यात आली. सभेत उपस्थित सदस्यांची यादी सोबत जोडली आहे. सभेत श्री. प्रविण परदेशी, प्रधान सचिव (वने) हे विशेष नियंत्रीत म्हणून उपस्थित होते.

सभेच्या सुरुवातीला सर्व उपस्थितीचे श्री. कल्याणकुमार, उपसंचालक (बफर) यांनी पुष्पगुच्छ व पुष्प देऊन स्वागत केले. अध्यक्ष महोदयांच्या परवानगीने सभेची सुरुवात करण्यात आली. सभेच्या विषय सुचीनुसार विषयनिहाय चर्चेला श्री. व्ही.आर. तिवारी, क्षेत्र संचालक व सदस्य सचिव यांनी सुरुवात केली.

मुद्दा क्रमांक अ-१ :- इकोलॉजिकली सेन्सीटीव एरिया म्हणून निश्चित केलेले २३ गावापैकी मोहर्ली, खुटवंडा व घोसरी या गावाना वगळण्याबाबत.

सदर विषयावर चर्चा सुरु करताना राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांनी जारी केल्यानुसार मार्गदर्शक सुचनांचा परिच्छेद २.२.४(i) अन्वये बफर मधील ७९ गावापैकी शास्त्रीय आधारावर फक्त २३ गावांचे क्षेत्र जे वन्यप्राण्यांचे कॉरीडोरची इकोलॉजिकल इट्रीगीटी कायम ठेवण्यासाठी आवश्यक होते. ते निवडण्यात आले असून सदर क्षेत्रात पर्यटन सोयी निर्माण झाल्यास कॉरीडोर बाधित होण्याची शक्यता आहे. असे श्री. व्ही.आर. तिवारी, क्षेत्र संचालक तथा सदस्य सचिव यांनी सभेच्या निदर्शनास आणून दिले.

चर्चेत भाग घेताना सदस्यांनी याबाबत खालीलप्रमाणे मत व्यक्त केले.

- **मा.श्री. प्रविण परदेशी, प्रधान सचिव (वने) :-** २३ गावापैकी पुर्व व दक्षिण भागातील जे गाव समाविष्ट केलेले आहे, ते सर्व बफर क्षेत्राचे वनांनी चारही बाजूने वेढलेले आहे. व सदर गावे इकोलॉजिकल सेन्सीटीव्ह एरिया म्हणून समाविष्ट करणे योग्य आहे. परंतू खुटवंडा, घोसरी व मोहर्ली हे पश्चिम भागातील गाव असून सदर गावाच्या फक्त १ किंवा २ बाजूलाच वने आहेत. तसेच खुटवंडा हे क्षेत्र नागपूर वरून सर्वात जवळचे भाग असून तेथे पर्यटन सुविधांचे विकास होणे जरूरी आहे. तसेच मोहर्ली हे गाव अगोदरच पर्यटन सोयीसाठी महत्वाचे स्थान असल्याने त्याचा काही भाग पर्यटन सोयीसाठी बंदीस्त करणे योग्य नाही. यामुळे पर्यटन विकासाला बाधा येईल. तसेच सध्या त्या गावाचे क्षेत्रात स्थानिय लोक शेती करतात त्यांची शेतीला वन्यप्राण्यांकडून नुकसान होते. अनेक वेळा शेतात काम करताना किंवा रात्री बेरात्री जागली करण्यासाठी जाताना वन्यप्राण्यांकडून मानवी जिवीतास इजा पोहचते व त्यामुळे मानव वन्यप्राणी संघर्ष निर्माण होते. सदर

ठिकाणी पर्यटन सोयी उभी झाल्यास मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी होईल व स्थानिय जनतेला रोजगार मिळेल. म्हणून घोसरी, खुटवंडा व मोहली (भाग) हे क्षेत्र वगळणे योग्य राहिल, असे मत व्यक्त केले.

- **मा.श्री. नानाजी शामकुळे, आमदार चंद्रपूर :-** शास्त्रीय आधारावर निर्धारित केलेले २३ गावांचे क्षेत्रात स्थानिय गावकऱ्यांना स्वतासाठी किंवा पर्यटकासाठी छोटी खानी बांधकामासाठी मनाई नसल्यास सदर २३ गावे कायम ठेवण्यास हरकत नाही. व्यवसायीक रिसोर्ट उभारणीच्या कारणासाठी शास्त्रीय आधारावर निश्चित गावे वगळणे सुरु केल्यास २३ पैकी अनेक गावे वगळण्याची मागणी येईल. म्हणून समितींनी या विषयावर घाई गर्दीने कोणताही निर्णय सद्या घेवू नये, असे मत व्यक्त केले.

- **श्री. शफीक अहमद, रोटरी क्लब, चंद्रपूर :-** पर्यटनाला चालना मिळावी म्हणून स्थानिय अर्थव्यवस्थेत भरपाई म्हणून मोहली, खुटवंडा, घोसरी या गावाना वगळणे योग्य राहिल, असे मत व्यक्त केले.

- **श्री. बी.व्ही. गोपालरेड्डी, आयुक्त, नागपूर :-** इको सेन्सीटीव्ह म्हणून निश्चिती केलेली गावे शास्त्रीय पध्दतीने निवडलेली असेल परंतु तेथे पर्यटन सुविधेवर सरसकट करण्यात आलेली परिपूर्ण बंदी ही शास्त्रीय आधारावर आहे काय ? याची तपासणी होणे जरूरी आहे. सदर क्षेत्रात पर्यटन सुविधेवर सरसकट बंदी न करता कोणत्या प्रकारच्या पर्यटन सोयी सदर क्षेत्रात उभारता येईल, जे इकोलाजीकली घातक ठरणार नाही. याबाबत सखोल अभ्यास करून भविष्यात असा इकोलॉजीकल फ्रेन्डली पर्यटक सोयी सदर गावात उभारण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. त्यामुळे स्थानिय लोकाना रोजगार मिळेल व मानव वन्यप्राणी संघर्ष सुध्दा कमी होईल, असे मत व्यक्त केले.

- **श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक :-** व्यापारीक रिसोर्ट उभे झाल्यामुळे स्थानिय लोकांना आतापर्यंत किती रोजगार उपलब्ध झाला हे संशोधनाचा विषय आहे. घोसरी हे गाव चारही बाजूनी जंगलाने वेढलेले आहे. तिथुन वन्यप्राण्यांच्या भ्रमण काटवल (तु.), पहाडीमार्गे इरई धरणाचे पाण्यापर्यंत आहे. खुटवंडा हे गाव भौगोलिकदृष्ट्या ताडोबाच्या कोरच्या आत आहे. येथून वन्यप्राण्यांचे नियमित भ्रमण होते. मोहली गावाचा मोहली तलावा पासून उत्तरेस कोर पर्यंत असलेल्या क्षेत्रात अस्तीत्वात असलेले वनविभाग व महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाच्या पर्यटन सोयी वगळता सध्या मोकळे असलेले क्षेत्र अतिशय कमी व वन्यप्राण्यांना मोहली तलावाचे प्राण्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी एकमात्र क्षेत्र असल्याने सदर तिनही गावाचे क्षेत्र वन्यप्राण्यांचे कॉरिडोरसाठी अतिशय महत्वाचे आहे. त्यामुळे सदर तिनही गाव वगळण्यात येवू नये, असे मत व्यक्त केले.

- **श्री. योगेश दुधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी :-** मोठे व्यवसायीक रिसोर्ट पासून स्थानिकाना रोजगार मिळत नाही हे नेहमीचे अनुभव आहे. समाविष्ट २३ गावात स्थानिय लोकांना होम स्टे तयार करता येतात व त्यांना प्रशिक्षित केल्यास पर्यटकांसाठी हे वेगळाच आकर्षण ठरून स्थानिकाना नक्कीच रोजगार उपलब्ध होईल तसेच पर्यावरण यथास्थिती राहण्यास मदत होईल. म्हणून २३ गावांपैकी एकही गाव वगळण्यात येवू नये, असे मत व्यक्त केले.

- **मा.श्री. विजय वेडेडीवार, आमदार चिमूर :-** इकोलॉजीकली सेन्सीटीव्ह म्हणून निश्चित केलेले २३ गावापैकी व्यवसायीक पर्यटन सोयी उभारून स्थानिकाना रोजगार उपलब्ध होईल किंवा मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी होईल. या सबबीवर निवडक गावाना काढणे योग्य नाही ही परिस्थिती संपूर्ण २३ गावाला लागू होवू शकते. म्हणून सर्वच गावांना काढणे भाग पडेल म्हणून सध्या सदर २३ गावाना कायम ठेवावे, असे मत व्यक्त केले. तसेच कोलारा गेट हे खरे नागपूर वरून अत्यंत जवळचे गेट असल्याने कोलारा गेट मधून प्रवेशासाठी वाहनाचा कोटा वाढविण्यात यावा. जेणे करून पर्यटनाला चांगली चालना मिळेल व स्थानिय लोकांना गाईड म्हणून जिप्सी चालक व मालक म्हणून रोजगार उपलब्ध होईल.
- **श्री. व्ही.आर. तिवारी, क्षेत्र संचालक तथा सदस्य सचिव :-** इकोलॉजीकली सेन्सीटीव्ह एरिया म्हणून निश्चित केलेले गाव तपशिलवार शास्त्रीय अभ्यास करून समाविष्ट केलेले नाही किंवा त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या रोजगाराची संधी समाप्त होत असेल असे जर समितीला वाटत असेल तर तुर्तास निसर्ग पर्यटन योजनेमधून परिच्छेद ११.१२ पूर्णपणे वगळण्यात यावे व नंतर परिपूर्ण अभ्यासानंतर सदर परिच्छेद समाविष्ट करावा, असे मत व्यक्त केले.
- **श्री. विजय वाघमारे, जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर :-** बफर क्षेत्रात एकूण ७९ गावे आहेत. त्यापैकी समितीनी सारासार विचार करून फक्त २३ गावे इकोलॉजीकल सेन्सीटीव्ह एरिया म्हणून समाविष्ट केलेले आहे. आजही ५६ गावे हे पर्यटन सोयी उभारण्यासाठी उपलब्ध आहे. त्यापैकी अनेक गावे उदा, मोहर्लीचा पश्चिम व दक्षिणेकडील भाग, भामडेली, कोंडेगाव, टेकाडी, मुधोली, काटवल (तु.), कोलारा, देवरी, सातारा, बामणगाव, टेकेपार हे अस्तित्वात असलेले मोहर्ली, खुटवंडा, कोलारा या मुख्य प्रवेशव्दारचा ५ ते ७ कि.मी. अंतराचा आत आहे. या गावात आज पर्यटन सोईचे सेच्युरेशन झालेले नाही. तेव्हा ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाची पर्यटन क्षमता पाहता बफर क्षेत्रातील २३ गावात समाविष्ट नसलेले गावच व्यावसायीक पर्यटन सोयी उभारण्यास पुरेसे आहेत. तेव्हा या २३ गावापैकी कोणतेही गाव सध्यास्थितीत वगळण्याची आवश्यकता नसल्याचे मत व्यक्त केले.
- **श्री. धनंजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी :-** पर्यटन वाढल्यामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार मिळत नाही. या विचाराशी असहमती दर्शवून मोहर्ली गावात अगोदर १-२ पानठेले, हॉटेल, दुकान होते. आता त्याची संख्या अनेक पटीने वाढलेली आहे. पर्यटन बंदीच्या वेळी हे व्यावसाय बंद पडले होते, असे उदाहरण दिले. तरी परंतु जिल्हाधिकारी महोदयांचे मताशी सहमती व्यक्त करून विविध गावे कायम ठेवल्याची सल्ला दिली.
- **श्री. हनुमंत हेडे, प्रादेशिक व्यवस्थापक महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ :-** पर्यटन सोयी उभारल्यास कोठेही बंदी घातल्यास पर्यटन विकास वर विपरित परिणाम होईल म्हणून संपूर्ण २३ गावे हे इकोलॉजीकल सेन्सीटीव्ह एरियाच्या यादीमधून वगळण्यात यावे, असे मत व्यक्त केले.
- **श्री. एस.डी. डोडल, उपसंचालक (कोर) व श्री. जी.एच. भुगावकर, उपविभागीय अधिकारी वरोरा :-** सदर ३ गावे वगळण्यात येवू नये, असे मत व्यक्त केले.

या विषयावर सर्व सदस्यांचे तपशिलवार मत ऐकून मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री व अध्यक्ष स्थानिय सल्लागार समिती यांनी घोसरी, खुटवंडा व मोहर्ली (भाग) ही गावे इकोलॉजीकल सेन्सीटीव्ह एरिया मधून वगळण्यात येवू नये, असे बहुमताने ठरल्याचे जाहीर केले. सदर २३ गावात होम स्टे शिवाय पर्यावरणाला क्षती न पोहचविता कोणत्या सोयी निर्माण करता येईल. याबाबत आयुक्त, नागपूर यांनी आर्किटेक्ट, अभियंता, नगर रचना विभाग, पर्यावरण तज्ञ संस्था या सारख्या तज्ञांना समाविष्ट करून तात्काळ एक समिती गठीत करावी व सदर समितीकडून ३ महिन्यात अहवाल प्राप्त करून स्थानिय सल्लागार समिती समोर ठेवावा, असे अध्यक्ष महोदयांनी निर्देश दिले.

मुद्दा अ-२ व ३ :- जिप्सी इको टुरिझम वेलफेअर सोसायटी मोहर्ली व आदिवासी ग्राम विकास पर्यटन मार्गदर्शन समिती मोहर्ली यांनी सदर निवेदनातील मुद्दावर कार्यवाही

सदर दोन्ही संस्थानी मंत्री महोदयांकडे दिलेल्या निवेदनातील मुद्दांवर चर्चा करण्यात आली. त्यांनी निवेदीत केलेले मुद्दांपैकी स्थानिय जिप्सीला वनभ्रमंतीमध्ये प्राधान्य, सध्या असलेले रस्त्यापेक्षा जास्त रस्ते खुले करणे, गाईड शुल्कात वाढ करणे. गाईडला प्रत्येक वर्षी पोशाख देणे, वाहनाची संख्या वाढविणे हे मुद्दे त्यांच्या मागणीनुसार प्रस्तावित निसर्ग पर्यटन योजनेत अगोदरच समाविष्ट करण्यात आलेले असून योजनेला मंजूरी नंतर पुढील पर्यटन हंगामापासून अंमलात घेतील, असे सदस्य सचिव यांनी सभेला सांगितले.

स्थानिय सल्लागार समितीमध्ये वरिल दोन्ही संस्थेचे प्रतिनिधी समाविष्ट करण्याबाबत असलेल्या मागणीबाबत सदस्य सचिव यांना सदर समितीचे स्वरूप केंद्र शासनानी ठरविल्यानुसार राज्य शासनाने अधिसूचित केलेले असल्याने सध्या सदर संस्थेचे प्रतिनिधीना सदस्य म्हणून समाविष्ट करता येणार. पुढील बैठकीत आवश्यकतेनुसार त्यांना आमंत्रित म्हणून समितीच्या सभेत बोलविता येईल, असे अध्यक्ष महोदयांनी जाहीर केले.

मुद्दा क्रमांक ब-१ :- बफर क्षेत्रात मानव वन्यप्राणी संघर्ष टाळण्यासाठी निसर्ग पर्यटनाच्या माध्यमाने रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाययोजना सुचविले.

सदर विषयावर निसर्ग पर्यटन योजनेत तरतूद करण्यात आली असल्याचे सदस्य सचिव यांनी सांगितले. सदर तरतूदीची विशिष्ट कालावधी ठरवून प्रत्यक्षात अंमलबजावणी क्षेत्र संचालक यांनी करावी, असे प्रधान सचिव (वने) यांनी निर्देशित केले. वनविकास महामंडळ व महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ यांनी त्यांचे मोहर्ली रिसोर्ट मध्ये स्थानिय आदिवासींचे दररोज सांस्कृतीक कार्यक्रम आयोजित करावे. जेणे करून त्यामधून स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध होईल, असे प्रधान सचिव (वने) यांनी आदेशित केले.

मुद्दा क्रमांक ब-२ :- स्थानिय गरजू गावकऱ्यांना होम स्टे बनविण्यासाठी मदत करणे, किमान खर्च ठरविणे.

स्थानिय गावकऱ्यांना होम स्टे बनविण्यासाठी उपसंचालक (बफर) यांनी प्रवृत्त करून खुटवंडा गावापासून तात्काळ सुरुवात करावी, असे प्रधान सचिव (वने) यांनी निर्देश दिले. चर्चा करून होम स्टे साठी किमान मर्यादा रु. २.०० लाख प्रती होम स्टे ठरविण्यात आली. सदर २.०० लाखापैकी ५० टक्के रक्कम

लाभार्थीनी खर्च करावी. उर्वरीत रक्कमपैकी रु. ५०,०००/- वनविकास महामंडळ निसर्ग पर्यटन फंड मधून व रु.५०,०००/- टायगर फाऊंडेशन मधून देण्यात यावी, असे प्रधान सचिव (वने) यांनी सुचविले. यावर तपशिलवार योजना तयार करून लाभार्थी निवडण्याची कार्यवाही उपसंचालक (बफर) यांनी करावी, असे सर्वानुमते ठरले.

मुद्दा क्रमांक ब-३ :- वनविकास महामंडळाचे रिसोर्टचे व ताडोबाचे गेट एन्ट्रीचे ऑनलाईन आरक्षण प्रगतीचा आढावा.

वनविकास महामंडळाचे रिसोर्टचे ऑनलाईन आरक्षण एम.टी.डी.सी. च्या वेबसाईटवर सुरु झालेले आहे. ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प जंगल सफारीचे ऑनलाईन आरक्षणाची प्रक्रिया महाऑनलाईन कंपनीकडून अंतीम टप्प्यात आलेली असून लवकरच ट्रायलवर येईल. परंतु मॅन्युअली ३० जून पर्यंत चे बहूतेक आरक्षण त्या अगोदरच झालेले असतील. म्हणून पुढील पर्यटन हंगामापासून प्रत्यक्षात ऑनलाईन सुविधा उपलब्ध राहील असे सदस्य सचिव यांनी सभेस सांगितले.

मुद्दा क्रमांक ब-४ :- सध्या कोर मध्ये सुरु असलेले भ्रमणमार्ग बंद करणे किंवा इतर मार्ग सुरु करणे. जेणे करून वाघ पाहण्यासाठी एकाच ठिकाणी होणारी गर्दीवर नियंत्रण करता येईल.

सध्या कोर मध्ये सुरु मार्ग सर्वोच्च न्यायालयात एनटीसीए तर्फे दाखल शपथपत्राला अनुसरून असल्याने नवीन निसर्ग पर्यटन योजनेला एनटीसीएची मंजूरी मिळाल्याशिवाय नवीन रस्ते (सध्या बंद परंतु नवीन योजनेत प्रस्तावित) खुले करता येणार नाही. किंबहुना नवीन रस्ते खुले केल्यानंतर सुध्दा जेथे वाघ दिसेल तेथे पर्यटकांची गर्दी होणारच असे सदस्य सचिव यांनी सभेला सांगितले.

निसर्ग पर्यटन योजनेला स्थानिय सल्लागार समितीची मान्यता मिळाल्यानंतर इतर कोणाचीही मंजूरीची आवश्यकता नसल्याने सदर योजना तात्काळ लागू करता येते, असे प्रधान सचिव (वने) यांनी सभेला सांगितले. याबाबत कायद्याची तरतूदी तपासून मुख्य वन्यजीव रक्षक, महाराष्ट्र यांची सदर मुद्दावर सल्ला घेवून पुढील कार्यवाही करता येणे चालु हंगामात शक्य नाही. म्हणून पुढील पर्यटन हंगामात नवीन रस्ते खुले करण्यात यावे. असे प्रतिपादन सदस्य सचिव यांनी केले. अध्यक्ष महोदयांनी त्याला मान्यता दिली.

मुद्दा क्रमांक ब-५ :- बफर मध्ये निसर्ग पर्यटनासाठी नवीन रस्ते खुले करणे व नवीन गावाना त्यात समाविष्ट करणे.

प्रधान सचिव (वने) यांनी बफर मध्ये आगरझरी, देवाडा व्यतिरिक्त इतर वनभ्रमंतीसाठी रस्ते बफर मध्ये तात्काळ सुरु करावे व पावसाळ्यात सुध्दा काही रस्ते सुरु ठेवता येईल काय, याबाबत तपासावे असे निर्देश उपसंचालक बफर यांना दिले. पुढील १५ दिवसात कार्यवाहीचे आश्वासन उपसंचालक बफर यांनी दिले.

अध्यक्ष महोदयांच्या परवानगीने वेळेवर आलेले विषय :-

१) बफर क्षेत्रात गावाना वितरीत करण्यात येत असलेली एलपीजी साठी अनुसूचित जाती व जमाती साठी राज्याची योजना आहे. परंतु वरिल वर्गात न मोडणारे लाभार्थीसाठी राज्य योजना नसल्याने डी.पी.डी.सी.

मधून सदर लाभार्थीसाठी व्यवस्था जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर यांनी करावी. अशी सूचना प्रधान सचिव (वने) यांनी दिली.

- २) ऑनलाईन सफारी बुकींग सुरु करतेवेळी कोलारा व मोहर्ली गेट येथे वाहन क्षमता वाढविण्यात यावी असे अध्यक्ष महोदयांनी सुचविले. सर्वानुमते त्याला मान्यता देण्यात आली.
- ३) खुटवंडा, घोसरी, वडाळा व आष्टा गावात जंगल भागामधून सोलर फेसींग लावण्यासाठी टायगर फाऊंडेशन फंडचा वापर करावा. अशी सूचना अध्यक्ष महोदयांनी केली. त्यास सदस्य सचिव व कार्यकारी संचालक यांनी सदर सुचनेचे समर्थन करून पुढील अर्थसंकल्पात तरतूद करण्याची हमी दिली.

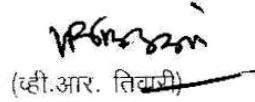
उपस्थितांचे आभार मानून मध्यक्ष महोदयांचा परवानगीने सभा संपल्याचे जाहीर करण्यात आले.

(बी. वेणुगोपाल रेड्डी)

सह अध्यक्ष,
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
आयुक्त,
नागपूर विभाग नागपूर

(संजय देवतळे)

अध्यक्ष,
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
पर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

(व्ही.आर. तिहारी)

सदस्य सचिव
निसर्ग पर्यटन स्थानिय सल्लागार समिती,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प
तथा
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक,
ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर

बैठकीची उपस्थिती

दिनांक 20/05/2013

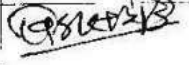

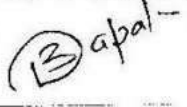

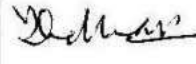

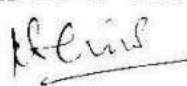
विषय :- ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे निसर्ग पर्यटन आराखड्याला मंजूरीसाठी स्थानिय सल्लागार समितीची सभा आयोजित करणेबाबत.

मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री पर्यावरण व सांस्कृतीक कार्य, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेमध्ये उपस्थित अधिकारी/ पदाधिकाऱ्यांच्या तपशिल

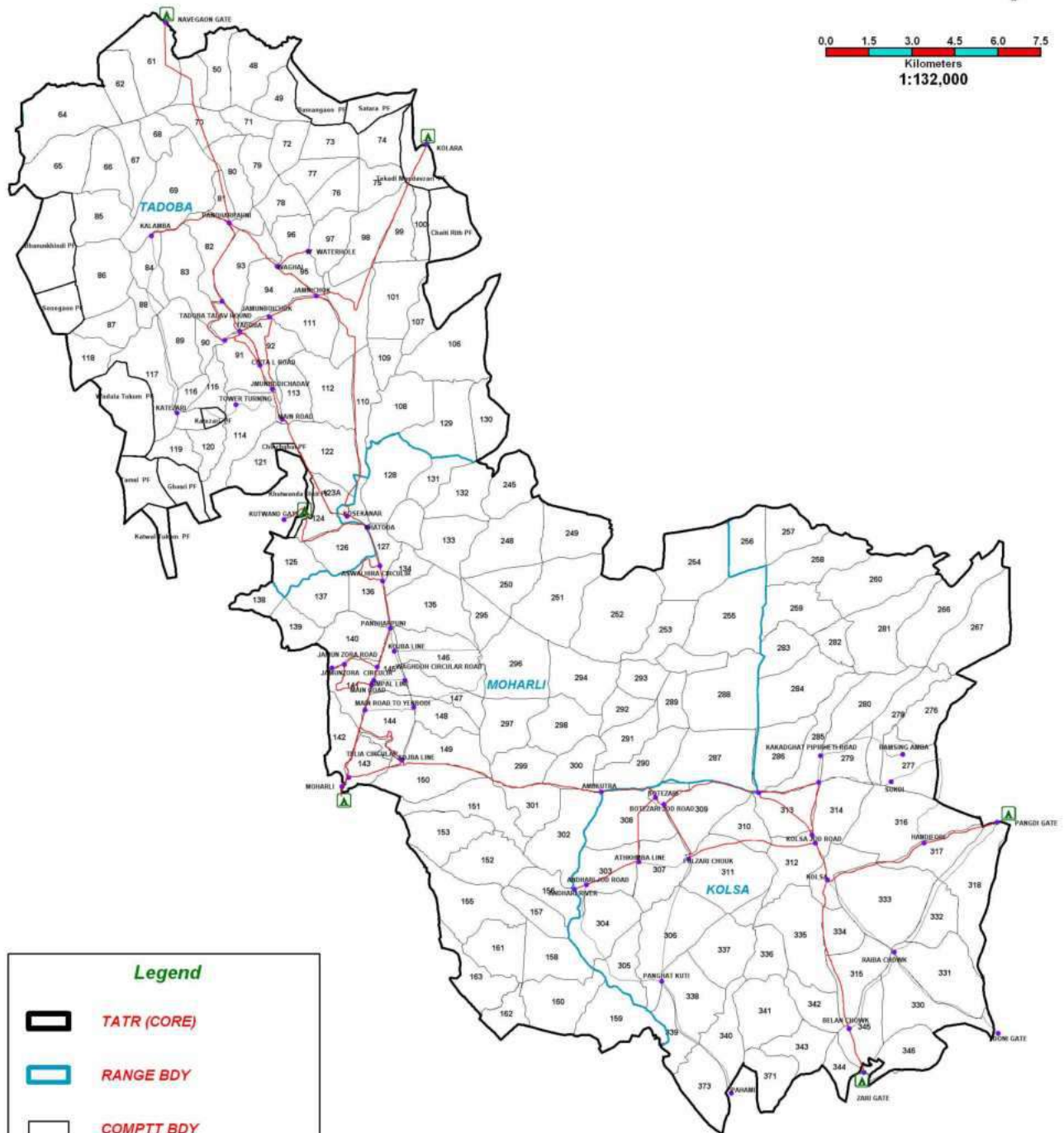
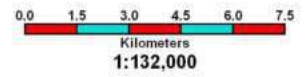
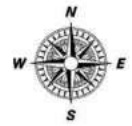
बैठकीचे स्थळ :- विभागीय आयुक्त कार्यालय, नागपूर

वेळ :- सकाळी 11.00 वाजता

अ. क्र.	अधिकारी/ पदाधिकाऱ्यांचे नांव व पदनाम	पदसिद्ध	स्वाक्षरी
१	मा.ना.श्री. संजय देवतळे, मंत्री मर्यावरण व सांस्कृतिक कार्य, महाराष्ट्र शासन	अध्यक्ष	
२	मा.ना.श्री. विजय वाघमारे श्री. पूर्वीण परदेशी (वि.वि.मं. कमीतर) अध्यक्ष (जन)	सदस्य	
३	मा. आमदार श्री. नानाभाऊ श्यामकुळे	सदस्य	
४	मा. आमदार श्री. विजय वाघमारे	सदस्य	
५	श्री. बी.व्ही. गोपालरेड्डी, भा.प्र.से. विभागीय आयुक्त, नागपूर	अध्यक्ष	
६	श्री. व्ही.आर. तीवारी, भा.प्र.से. मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य सचिव	
७	श्री. विजय वाघमारे, भा.प्र.से. जिल्हाधिकारी, चंद्रपूर	सदस्य	
८	श्री. पी. कल्याणकुमार, भा.प्र.से. उपसंचालक (ब.फ.र.), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य	
९	श्री. एस.डी. झोडल, उपसंचालक (कोर), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर	सदस्य	
१०	श्री. हनुमंत ठोड प्रादेशिक व्यवस्थापक महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर	सदस्य	
११	श्री. अपर आदिवासी आयुक्त, नागपूर	सदस्य	

अ. क्र.	अधिकारी/ पदाधिकार्यांचे नांव व पदनाम	पदसिद्ध	स्वाक्षरी
१२	श्री. जी. एच. भुजावकर उप विभागीय दंडाधिकारी, चंद्रपूर करा	सदस्य	3
१३	श्री. बंडू धोत्रे, मानद वन्यजीव रक्षक, चंद्रपूर तथा अध्यक्ष इको-प्रो संस्था, चंद्रपूर	सदस्य	
१४	श्री. विलास भगवान शेंडे, सरपंच मोहली	सदस्य	
१५	कु. मंगला बळीराम धारणे, सरपंच कोलारा	सदस्य	
१६	श्रीमती पुनम धनवटे, वन्यजीव तज्ञ तथा मानद वन्यजीव रक्षक, चंद्रपूर	सदस्य	
१७	श्री. धनजय बापट, पर्यटन क्षेत्रातील प्रतिनिधी	सदस्य	
१८	श्री. शफीक अहमद, प्रतिनिधी रोटरी क्लब, चंद्रपूर	सदस्य	
१९	श्री. विरेंद्र मेश्राम, स्वावलंबी बहुउद्देशीय पर्यावरण संरक्षण सेवा समिती ता. मुल जि. चंद्रपूर	सदस्य	
२०	श्री. योगेश दुधपचारे, ग्रीन प्लॅनेट सोसायटी स्थानिय पर्यावरण तज्ञ	सदस्य	
२१	श्री. एम.आर. जांभुळकर, सामाजिक संशोधक	सदस्य	
२२	कविता रायपुरकर, प्राध्यापिका वन्यजीव संशोधक प्रतिनिधी गोंडवाना विद्यापीठ	सदस्य	

ECO TOURISM ROUTE IN TATR (CORE)

Legend

- TATR (CORE)
- RANGE BDY
- COMPTT BDY
- PF AREA
- ECO TOURISM ROUTE
- ECO TOURISM NOT ROUTE
- TOURIST ENTRY GATE
- ECO TOURISM ROAD POINT

Bharat IV Norms**Petrol Emission Norms (All figures in g/km)**

Emission Norm	CO	HC	NOx	HC+NOx	PM
BS-III	2.30	0.20	0.15	---	---
BS-IV	1.00	0.10	0.08	---	---
Euro 6	1.00	0.10	0.06	---	0.005

Diesel Emission Norms (All figures in g/km)

Emission Norm	CO	HC	NOx	HC+NOx	PM
BS-III	0.64	---	0.50	0.56	0.05
BS-IV	0.50	---	0.25	0.30	0.025
Euro 6	0.50	---	0.06	0.17	0.005

Source - Indian Emissions Regulations/ARAI

CO emissions are Carbon Monoxide emissions are more evident in Petrol engines. Long Term exposure can prevent oxygen transfer and increase headaches/nausea.

HC emissions are Hydrocarbons which are again more prevalent in Petrol engines. Short term exposure can cause headaches, vomiting and disorientation.

NOx emissions are Nitrogen Oxide emissions which are more prevalent in Diesel engines. Long Term exposure can cause Nose and eye irritation and damage lung tissue.

PM is Particulate matter, again more prevalent in a Diesel engine. Long Term exposure can harm the respiratory tract and reduce lung function.

Table 1: Emission standards for passenger cars

Stage	Year	CO	HC	HC+NOx	NOx	PM	PN
		g/km					#/km
Gasoline Vehicles							
	1991	14.3	2.0	-	-	-	
	1996	8.68	-	3.00	-	-	
	1998*	4.34	-	1.50	-	-	
India 2000	2000	2.72	-	0.97	-	-	
BS II	2005†	2.2	-	0.5	-	-	
BS III	2010†	2.3	0.20	-	0.15	-	
BS IV	2010‡	1.0	0.10	-	0.08	-	
BS V	n/a ^b	1.0	0.10 ^d	-	0.06	0.0045 ^e	
BS VI	2020 ^a	1.0	0.10 ^d	-	0.06	0.0045 ^e	6.0x10 ^{11e}
Diesel Vehicles							
	1992	17.3	2.7	-	-	-	
	1996	5.0	-	2.0	-	-	
India 2000	2000	2.72	-	0.97	-	0.14	
BS II	2005†	1.0	-	0.7	-	0.08	
BS III	2010†	0.64	-	0.56	0.50	0.05	
BS IV	2010‡	0.50	-	0.30	0.25	0.025	
BS V	n/a ^b	0.50	-	0.23	0.180	0.0045	6.0x10 ¹¹
BS VI	2020 ^a	0.50	-	0.17	0.080	0.0045	6.0x10 ¹¹

* for catalytic converter fitted vehicles

† earlier introduction in selected regions, see [India: Table 1](#)

‡ only in selected regions, see [India: Table 1](#)

^a Proposed schedule and limits

^b Initially proposed in 2015.11 [3297][3298] but removed from a 2016.02 proposal [3349]

^d and NMHC = 0.068 g/km

^e applicable only to vehicles using DI engines

Gasoline vehicles must also meet an evaporative (SHED) limit of 2 g/test (effective 2000).

OBD Requirements

OBD I is required from 1 April 2010 (except LPG or CNG-fuelled vehicles and those >3500 kg GVW). OBD II is required from 1 April 2013 for all categories. OBD thresholds for BS V and BS VI vehicles follow those for Euro 5 and 6 vehicles. For BS VI vehicles, thresholds equivalent to Euro 6-1 apply initially and Euro 6-2 starting April 1, 2023.

Noise

The external noise emitted by passenger cars has been controlled since 1929 when the Motor Cars (Excessive Noise) regulations were introduced. New cars are now required to meet Europe-wide noise limits. These have been progressively reduced from 82 decibels (dB (A)) in 1978 to the current limit of 74 dB (A) established in 1996. This means it would take 7 new vehicles to make the same amount of noise as one vehicle that just meets the pre-1978 limits. Information on the level of noise recorded for new models of cars at their type approval test is also listed in the data table.

When looking at this information please note that off-road vehicles are allowed to be 1dB (A) louder, as are direct-injection diesels. These allowances are cumulative, so the limit for an off-road vehicle with a direct injection diesel engine is 76 dB (A).

The noise levels quoted above are the maximum levels that are permitted for new vehicle types. Many vehicles produce lower levels of noise, and it is illegal to modify the exhaust system of a vehicle to make it noisier than the level recorded for that model at type approval.

A new EU regulation is being introduced from July 2016, Regulation (EU) No.540/2014, which will phase in tighter noise limits over 10 years, together with a revised, more representative test procedure. By 2026 the limit for most new passenger cars will be 68 dB (A).